Doğrudan Yabancı Yatırım ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma

Murvat YUSUBLU

Yüksek Lisans Tezi

Eskişehir, 2024

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ ÜLKELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Murvat YUSUBLU

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2024

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Murvat YUSUBLU tarafından hazırlanan Doğrudan Yabancı Yatırım ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma başlıklı bu çalışma 26 aralık 2024 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Doç. Dr. Hüseyin Naci BAYRAÇ)	
Üye (Danışman) (Dr. Öğr. Üyesi Derviş Tuğrul KOYUNCU)	
Üye (Prof. Dr. Murat ERTUĞRUL)	

ONAY

.../... /202..

Doç. Dr. Şafak AĞDENİZ

Enstitü Müdürü

...../...../....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Murvat YUSUBLU

ÖZ

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ ÜLKELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

YUSUBLU, Murvat

Yüksek Lisans, 2024

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Derviş Tuğrul KOYUNCU

Eş Danışman: Doç. Dr. Tahsin YAMAK

Doğrudan yabancı yatırım (DYY), ekonomik büyüme sürecinde sermaye birikimine katkı sağlaması, istihdam yaratması ve teknolojik bilgi transferini teşvik etmesi gibi nedenlerle önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle geçiş ekonomilerinde, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi dikkat çekmektedir. Eski Sovyetler Birliği ülkeleri, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde önemli yapısal dönüşümler yaşamakta ve bu süreçte DYY'nin büyümeye etkisi tartışmalı bir konu olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, 1996-2020 dönemi verilerini kapsayan bir analiz gerçekleştirilmekte ve panel veri analizi yöntemiyle DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu çerçevede, dinamik panel modelleri için uygun olan genelleştirlimiş momentler yöntemi (GMM) kullanılmaktadır. Analiz sonuçları, DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca, elde edilen bulgular, bu ilişkinin geçiş ekonomilerindeki ekonomik dinamiklerin anlaşılması açısından önemli çıkarımlar sunduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Ekonomik büyüme, Doğrudan Yabancı Yatırım, Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri, Panel Veri, Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi.

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL STUDY ON THE FORMER SOVIET UNION COUNTRIES

YUSUBLU, Murvat

Master's Degree, 2024

Department of Economy

Supervisor: Asst. Prof. Derviş Tuğrul KOYUNCU

Co-Supervisor: Assoc. Prof. Tahsin YAMAK

Foreign direct investment (FDI) plays a significant role in the economic growth process by contributing to capital accumulation, creating employment, and promoting the transfer of technological knowledge. The impact of FDI on economic growth is particularly noteworthy in transition economies. Former Soviet Union countries are undergoing significant structural transformations during their transition to market economies, and the effect of FDI on growth remains a debated issue. This study conducts an analysis covering data from the 1996-2020 period, examining the impact of FDI on economic growth using panel data analysis. In this context, the generalized method of moments (GMM), which is suitable for dynamic panel models, is employed. The analysis results reveal that FDI has a positive effect on economic growth. Furthermore, the findings highlight that this relationship provides important insights into understanding the economic dynamics in transition economies.

Keywords: Economic Growth, Foreign Direct Investment, Former Soviet Union Countries, Panel Data, Generalized Method Of Moments.

TEŞEKKÜR

Tezimin hazırlanması sürecinde her zaman yanımda bulunan ve desteklerini esirgemeyen, başta saygıdeğer hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Derviş Tuğrul KOYUNCU ve Doç. Dr. Tahsin YAMAK olmak üzere, aileme, kıymetli arkadaşım Hüseyn Nasirov ve diğer tüm arkadaşlarıma, aynı zamanda Türkiye'de yüksek lisans eğitimi almamı sağlayan YTB Türkiye Bursları'na teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışma onların desteği olmadan tamamlanamazdı. Teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ iii
ÖZ iv
ABSTRACT v
TEŞEKKÜR vi
İÇİNDEKİLER vii
TABLOLAR LİSTESİ ix
ŞEKİLLER LİSTESİ x
KISALTMALAR LİSTESİ xi
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 3
ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE GENEL MAKROEKONOMİK DURUM 3
1.1. Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri 3
1.2. Sovyet Ekonomisine Bakış 4
1.3. Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci 7
1.3.1. Ekonomik Liberalleşme 8
1.3.2. Ekonomik Entegrasyon 14
1.3.3. Özelleştirme 16
1.3.4. Yönetişim 19
1.4. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve Doğrudan Yabancı Yatırım 24
1.4.1. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Ekonomik Büyüme 24
1.4.2. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Enflasyon 26
1.4.3. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Yatırım 28
İKİNCİ BÖLÜM 32
EKONOMİK BÜYÜME VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM 32
1.5. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Önemi 32
1.5.1. Klasik Büyüme Teorisi 32
1.5.2. Keynesyen Büyüme Teorisi 34
1.5.3. Neoklasik Büyüme Teorisi 36
1.5.4. Modern Büyüme Teorileri 38
1.6. Doğrudan Yabancı Yatırım 41
1.6.1. DYY'nin Belirleyicileri 43
1.6.1.1. Pazar büyüklüğü 43

1.6.1.2. Pazarın büyüme potansiyeli 43
1.6.1.3. Yüksek ekonomik kalkınma düzeyi 44
1.6.1.4. Yığılma (Agglomeration) 44
1.6.1.5. Kentleşme 44
1.6.1.6. Beşeri sermaye 44
1.6.1.7. İş gücü maliyetleri 45
1.6.1.8. Hükümet Politikaları 45
1.6.1.9. Entegrasyon Stratejileri ve Bölgesel İş Birlikleri 45
1.6.2. DYY'nin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri 45
1.6.2.1. Sermaye Akışı 46
1.6.2.2. Teknoloji Transferi 46
1.6.2.3. Yönetim Becerileri ve İş Uygulamaları 46
1.6.2.4. İstihdam Yaratma Etkileri 47
1.6.2.5. Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri 47
1.6.2.6. Uluslararası Ticaret Üzerindeki Etkileri 47
1.6.3. Doğrudan Yabancı Yatırım Teorileri 48
1.6.3.1. Ürün Hayat Döngüsü Teorisi 48
1.6.3.2. Oligopolistik Tepki Teorisi 48
1.6.3.3. İçselleştirme Teorisi 49
1.6.3.4. OLI Paradigması 49
1.7. DYY ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar 50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 59
DYY'NİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE İLİŞKİN EKONOMETRİK ANALİZ: ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ ÜLKELERİ ÖRNEĞİ 59
1.8. Yöntem 59
1.9. Model 63
1.10. Veri Seti ve Değişkenler 66
1.11. Analiz Sonuçları ve Bulgular 67
SONUÇ 76
KAYNAKÇA 79

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Sovyet Cumhuriyetlerinde İstihdamın Yapısı (%).....7
Tablo 2. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Fiyat Liberalleşmesi 10
Tablo 3. EBRD'nin Ticaret ve Döviz Sistemi Göstergesi.....12
Tablo 4. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Enflasyon (GSYİH Deflatör).....28
Tablo 5. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Yatırım (Net inflows %GSYİH) 29
Tablo 6. Analizde Kullanılan Değişkenlere İlişkin Bilgiler 66
Tablo 7. Kao Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....68
Tablo 8. ADF Testi Sonuçları 68
Tablo 9. Birinci Modelin Tahmin Sonuçları.....68
Tablo 10. Birinci Model İçin Arellano-Bond Testi Sonuçları 70
Tablo 11. İkinci Modelin Tahmin Sonuçları.....73
Tablo 12. İkinci Model İçin Arellano-Bond Testi Sonuçları 73

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Sovyetler Birliğinde GSYİH, 1950-1990 (2011 Yılı Fiyatlarıyla Milyar ABD Doları Cinsinden) 5
Şekil 2. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Özel Sektörün GSYİH'daki Oranı (2004-2010) 18
Şekil 3. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Hukukun Üstünlüğü (1996-2020) 20
Şekil 4. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Düzenleme Kalitesi (1996-2020) 21
Şekil 5. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Hükümet Etkinliği (1996-2020).....23
Şekil 6. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Kişi Başına Düşen GSYİH (1996-2020, ABD Doları Cinsinden) 25
Şekil 7. Dünyada Toplam DYY Miktarı, 1990-2022 (Milyon ABD Doları) 42

KISALTMALAR LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADF: Augmented Dickey-Fuller

AEB: Avrasya Ekonomik Birliği

AET: Avrasya Ekonomik Topluluğu

AR-GE: Araştırma Geliştirme

ASEAN: Association of Southeast Asian Nations (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği)

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

BRICS: Brazil, Russia, India, China and South Africa

CFCF: Gross Fixed Capital Formation (Sabit Sermaye Oluşumu)

ÇUŞ: Çok Uluslu Şirket

DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü

DYY: Doğrudan Yabancı Yatırım

EBRD: European Bank For Reconstruction And Development (Avrupa İmar Ve Kalkınma Bankası)

EKK: En Küçük Kareler

ESB: Eski Sovyetler Birliği

GDP: Gross Domestic Product (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla)

GMM: Generalized Method of Moments (Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi)

GOV: Government Effectiveness (Hükümet Etkinliği)

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

GSYİH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

IMF: International Money Fund (Uluslararası Para Fonu)

INF: Inflation (Enflasyon)

IPO: Initial Public Offering (Halka Arz)

LABOR: Labor Force (İş gücü)

LIFE: Life Expectancy (Beklenen Yaşam Süresi)

MCS: Mobile Cellular Subscription (Mobil Hücresel Abonelik)

MDA: Merkezi ve Doğu Avrupa

NAFTA: North American Free Trade Agreement (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması)

OECD: The Organizaton For Economic Cooperation And Development (Ekonomik Kalkınma Ve İşbirliği Örgütü)

OLI: Ownership, Location, Internalization (Mülkiyet, Konum, İçselleştirme)

pGDP: Per Capita Gross Domestic Product (Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla)

REGUL: Regulation Quality (Düzenleme Kalitesi)

RULE: Rule of Law (Hukukun Üstünlüğü)

SBKP: Sovyetler Birliği Komünist Partisi

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

STA: Serbest Ticaret Anlaşması

TO: Trade Openness (Ticaret Açıklığı)

UNCTAD: United Nations Conference on Trade and Development (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı)

WDI: World Development Indicators (Dünya Kalkınma Göstergeleri)

WGI: Worldwide Governance Indicators (Küresel Yönetişim Göstergeleri)

GİRİŞ

1980'lerin sonu ve 1990'ların başında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ve Berlin Duvarı'nın yıkılması, küresel ekonomik yapıda köklü değişimlere yol açmış, bunun sonucunda Eski Sovyetler Birliği (ESB) ülkeleri bağımsızlıklarını kazanarak geçiş ekonomilerine dönüşüm sürecine girmiştir. Bu bağlamda, özellikle ESB ülkelerinde, merkezi planlama ekonomisinden piyasa ekonomisine geçişin ardından yaşanan ekonomik dönüşüm, yalnızca bu ülkeler için değil, dünya ekonomisi için de önemli bir değişim alanı yaratmıştır. Bu süreç, yerel ekonomilerin yeni bir düzen kurmalarını, uluslararası piyasalarla entegrasyonlarını sağlamalarını ve genel olarak büyüme stratejilerini belirlemelerini gerektirmiştir. Bu kapsamda, Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır; çünkü DYY, hem ekonomik büyüme hem de kalkınma açısından önemli bir dış finansman kaynağı sunmaktadır.

Bu çalışma, ESB ülkelerinde DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, 1996-2020 dönemine ait veriler kullanılarak DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi analiz edilmektedir. Araştırma kapsamında sadece ESB ülkeleri ele alınmakta olup, bu durum çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Çalışmanın ana hipotezi, ESB ülkelerinde DYY'nin ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğidir.

Araştırmanın metodolojisi, hem teorik hem de ampirik analizleri içermektedir. İlk olarak, ekonomik büyüme ile DYY arasındaki teorik ilişkiler literatür taraması ile ele alınmaktadır. Teorik çerçevede, büyüme teorileri ve DYY'nin ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri tartışılmaktadır. Bu bağlamda, klasik, neoklasik ve modern büyüme teorileri üzerinden değerlendirmeler yapılmakta, bu teoriler ışığında ESB ülkelerindeki ekonomik dönüşümler incelenmektedir. Literatürde, DYY'nin sermaye birikimi, teknoloji transferi ve iş gücü niteliklerini geliştirme gibi yollarla büyümeye etkisi vurgulanmaktadır.

Ampirik analizde, dinamik panel veri modeline dayalı genelleştirilmiş momentler yöntemine başvurulmaktadır (GMM). Bu yöntem, ESB ülkelerinin 1996-2020 yılları arasındaki ekonomik büyüme verilerini kullanarak, DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi istatistiksel olarak test etmektedir. Aynı zamanda, seriler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığını

belirlemek için Kao artık eşbütünleşme testi de uygulanmaktadır. Analiz kapsamında, kişi başına düşen GDP (pGDP) ekonomik büyüme göstergesi olarak kullanılmakta ve bağımlı değişken olarak ele alınmaktadır. DYY ise bağımsız değişken niteliğindedir. DYY'nin yanı sıra, ticaret açıklığı, doğumda yaşam beklentisi, hukukun üstünlüğü, düzenleme kalitesi, enflasyon, iş gücü oranı, hükümet etkinliği, teknolojik gelişim (mobil hücresel abonelikler), sabit sermaye oluşumu gibi değişkenler de modele dahil edilmektedir. Bu süreçte, ekonometrik modelleme yoluyla DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri değerlendirilmekte olup, elde edilen sonuçlarla ESB ülkelerindeki dış yatırım politikalarına ilişkin çıkarımlar yapılmaktadır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ESB ülkelerinin ekonomik tarihçesi ele alınarak, bu ülkelerin Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını kazandıktan sonra karşılaştıkları ekonomik ve yapısal zorluklar tartışılacaktır. Bu bölümde ayrıca, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde uygulanan liberalleşme, özelleştirme ve ekonomik entegrasyon politikaları değerlendirilecektir. Bu süreçlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, ekonomik göstergelerle desteklenerek incelenecektir.

İkinci bölüm, ekonomik büyüme ve DYY arasındaki teorik ilişkiyi ele alacaktır. Ekonomik büyümenin farklı teorileri, özellikle klasik, Keynesyen, neoklasik ve modern büyüme teorileri çerçevesinde tartışılacaktır. Ayrıca, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri de teorik olarak ele alınarak, DYY'nin belirleyicileri ve ekonomiler üzerindeki etkileri üzerine mevcut literatür incelenecektir. Bu bağlamda, özellikle ürün hayat döngüsü teorisi, oligopolistik tepki teorisi, içselleştirme teorisi ve OLI paradigmaları gibi teoriler ışığında DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri derinlemesine tartışılacaktır.

Üçüncü bölüm, teorik ve literatürel çerçeveye dayalı olarak yapılan ampirik analizleri içermektedir. Burada, ESB ülkeleri örneği üzerinden panel veri analizi yöntemleriyle gerçekleştirilen ekonometrik modellemeler yer alacaktır. Bu bölümde, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ampirik olarak test edilecek ve analiz sonuçlarına dayalı olarak bu ülkelerde DYY'nin büyüme üzerindeki rolü hakkında çıkarımlar yapılacaktır. Sonuçlar, ekonomik büyüme üzerindeki etkilerin ne yönde olduğunu belirleyerek, ESB ülkeleri için politika önerileri sunacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ ÜLKELERİNDE GENEL MAKROEKONOMİK DURUM

1.1. Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), diğer adıyla Sovyetler Birliği, 26 Aralık 1991'de resmen sona erdi. O dönemde birliğe üye olan on iki cumhuriyet tam bağımsızlık kazandı. 1980'lerin sonunda Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov, Sovyet ekonomisini ve toplumunu dönüştürmek amacıyla bir dizi reform girişimini başlattı. Bu reformların başında "perestroika" (yeniden yapılanma) ve "glasnost" (açıklık) politikaları geliyordu. "Perestroika" kapsamında piyasa odaklı bazı reformlar uygulanarak ekonomik sistem kısmen serbestleştirilmeye çalışıldı; ancak bu reformlar, kapsamlarının sınırlılığı ve düzensiz uygulanışları nedeniyle Sovyet ekonomisinin daha da karmaşık hale gelmesine yol açtı. Bu durum, ciddi makroekonomik dengesizliklere neden olarak SSCB'nin dağılmasının zeminini hazırladı. Bu nedenle, SSCB'nin sona ermesi, bir yandan SBKP'nin siyasi ve ideolojik tekeline son vererek, diğer yandan da 1989-1991 yılları arasında yaşanan ekonomik krizle birlikte daha geniş çaplı reformlar için siyasi ve ekonomik bir fırsat ve zorunluluk yarattı (Gaidar, 2007).

SSCB'nin çöküşünden sonra ESB ülkelerinde siyasi ve ekonomik geçiş süreçleri büyük farklılıklar gösterdi. Baltık Devletleri (Estonya, Letonya, Litvanya) hızlı bir reform stratejisi benimseyerek demokratikleşme ve piyasa ekonomisine geçiş süreçlerini hızla tamamladı. Bu ülkeler, kapsamlı reformlar sonucunda 2004'te Avrupa Birliği'ne katıldılar. Ancak diğer ESB ülkelerinde reformlar daha yavaş ilerledi; bazıları daha kademeli bir piyasa geçişini tercih etti. Bu durum, yavaş ilerleyen yapısal ve kurumsal dönüşümlere, düşük yatırım ortamlarına ve sürekli makroekonomik dengesizliklere yol açtı (Fischer, 1992).

Siyasi dönüşüm açısından ise, SSCB'nin dağılması sonrası bölgedeki demokratikleşme süreci pek çok ülkede yavaşladı ve otoriter yönetim biçimlerine geri dönüşler yaşandı. 1980'lerin sonunda Gorbaçov'un başlattığı "glasnost" politikası, SSCB sonrası bir dizi ülkede kısmi bir siyasi özgürlük dönemine zemin hazırladı. Ancak, özellikle Orta Asya ülkelerinde (Kırgızistan hariç), bağımsızlıklarını kazandıktan kısa bir süre sonra otoriter rejimlere geri dönüş başladı. Bu eğilim, 1990'ların ikinci yarısında Belarus ve Güney Kafkasya'da, 2000'lerin başında ise Rusya'da

kendini gösterdi. 2020'lerin başında yalnızca Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna gibi birkaç ülke, Freedom House'un Dünya Özgürlük Anketi'nde kısmen özgür olarak sınıflandırıldı; diğer ESB ülkeleri ise "özgür değil" kategorisinde değerlendirildi (Repucci ve Slipowitz, 2022).

Bu ülkelerdeki siyasi ve ekonomik geçiş süreçleri büyük ölçüde birbirine bağlıydı. Siyasi geçişin hızı ve niteliği, ekonomik reform süreçlerini doğrudan etkiledi. Demokratikleşmeye daha hızlı geçen ülkeler, ekonomik dönüşüm süreçlerini de hızlandırırken, otoriter rejime geri dönen ülkelerde piyasa ekonomisine geçiş daha sınırlı kaldı. Bu koşullar altında, eski Sovyet ülkelerindeki geçiş süreci karmaşık bir yapıya büründü ve reformların kapsamı ülkelere göre önemli farklılıklar gösterdi.

1.2. Sovyet Ekonomisine Bakış

Sovyet ekonomik sistemi, 1920'lerin sonları ve 1930'ların başında Joseph Stalin tarafından Marxist-Leninist ilkelere göre oluşturulmuştur. Bu sistemde, üretim araçlarının özel mülkiyeti yerine devlet ve kolektif mülkiyet getirilmiş, piyasa mekanizması merkezi planlama ve emir-komuta yönetimiyle değiştirilmiştir. Özel mülkiyet ideolojik olarak reddedilmiş ve yasal olarak yasaklanmıştır. Eski üretim araçları sahipleri ise sert baskılara maruz kalmışlardır (Görgen, 2021).

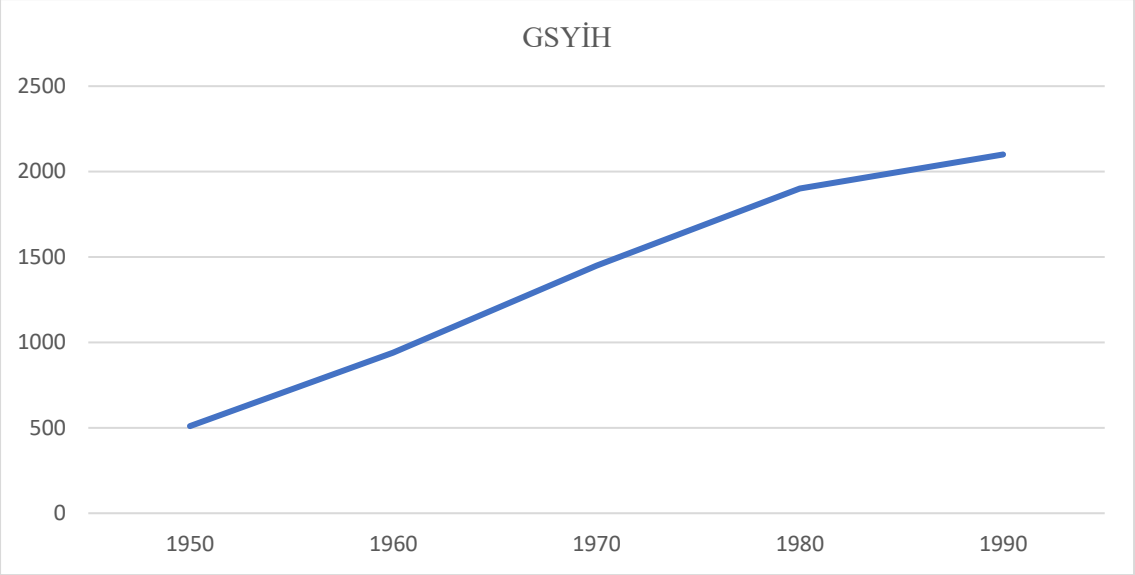
Sovyet tipi komuta ekonomisi, merkezi planlama ve çok katmanlı dikey yönetimle tanımlanmıştır. Devlet Planlama Komitesi (Gosplan), üretim hedeflerini belirler, girdileri (iş gücü dahil) dağıtır ve yatırım kararları alırdı. İdari yapının alt kademelerindeki bakanlıklar, kurumlar ve işletmeler bu hedeflere uymak zorundaydı; uyduklarında ödüllendiriliyor, uymadıklarında cezalandırılıyorlardı. Fiyatlar, mali akışlar ve bütçe kısıtlamaları ikincil bir öneme sahipti, çünkü fiyatlar ve ücretler idari olarak belirlenirdi. Dış ticaret devlet tekeli altındaydı ve para birimi dönüştürülebilir değildi, bu da çoklu döviz kurları oluşmasına neden oluyordu. Sovyet ekonomisi küresel piyasalardan izole bir şekilde faaliyet göstermekteydi (Işık, 2013).

1920'lerin sonu ile 1950'lerin başı arasındaki beş yıllık planlar, zorla sanayileşmeyi hedefledi ve bu süreçte ağır sanayi ve askeri sanayiye öncelik verildi. Bu, diğer sektörlerin ihmal edilmesi ve büyük insan kayıpları ve sıkıntılarla (1930'ların başındaki ve 1940'ların sonundaki kıtlıklar, zorla çalıştırma, SSCB'nin Avrupa kısmından Sibirya ve Orta Asya'ya kitlesel sürgünler, 1937-1939 yıllarındaki büyük terör dönemi) sonuçlandı. Sanayileşmenin erken aşamalarında, kolektifleşmiş tarım bu sürecin finansmanında temel kaynak olarak kullanıldı (Görgen, 2021).

Stalin'in 1953'te ölümünün ardından, ekonomik model ve politikalar kısmen değiştirilmiş; kitlesel terör, sürgünler ve zorla çalıştırma durdurulmuş, ağır sanayi yerine tarım ve tüketim sektörlerine kaynak ayrılmıştır. Ancak, devlet mülkiyeti ve merkezi planlama sistemi 1980'lerin sonuna kadar temel unsurlar olarak kaldı (Hudaynazarov, 2003).

Şekil 1

Sovyetler Birliğinde GSYİH, 1950-1990 (2011 Yılı Fiyatlarıyla Milyar ABD Doları Cinsinden)

Kaynak: Our World In Data. https://ourworldindata.org/grapher/gdp-maddison-project-database

60 yılı aşkın merkezi planlama, Sovyet ekonomisinde derin yapısal bozulmalara ve küresel piyasalardan izole bir yapıya sahip olmasına yol açtı. Uluslararası rekabet gücü olan tek sektör, doğal kaynak üretimiydi ve özellikle 1970'lerden itibaren petrol ve doğal gaz endüstrisi öne çıktı (Groot, 2002).

Şekil 1, 1950 ile 1990 yılları arasında, Sovyetler Birliği'nin GSYİH'da bir artış yaşandığına işaret etmektedir. Buna ilişkin temel gözlemleri 3 döneme bölerek, başlıklar altında inceleyebiliriz:

- **1950–1970 Dönemi: Hızlı Büyüme**

1950'de yaklaşık 510 milyar dolar olan GSYİH, 1970'e kadar düzenli bir şekilde artarak 1,45 trilyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemdeki büyüme, savaş sonrası yeniden yapılanma, ağır sanayi yatırımları ve planlı ekonominin etkisiyle ilişkilendirilebilir.

- **1970–1980 Dönemi: Stabil Büyüme**

1970 ile 1980 yılları arasında GSYİH, 1,45 trilyon dolardan yaklaşık 1,9 trilyon dolara yükselmiştir. Bu dönemde büyüme hızında önceki yıllara kıyasla bir miktar yavaşlama görülse de, petrol ve doğal gaz ihracatından elde edilen gelirler Sovyet ekonomisini desteklemiştir. 1973 ve 1979 petrol krizleri sırasında artan petrol fiyatları, Sovyetler Birliği'nin döviz gelirlerini artırmış ve ekonomik büyümeyi destekleyen ana faktörlerden biri olmuştur. Ancak bu büyüme, büyük ölçüde enerji sektörüne bağımlıydı ve ekonomideki yapısal sorunların çözümüne katkıda bulunmamıştır (Groot, 2020).

- **1980–1990 Dönemi: Yavaşlama İşaretleri**

1980'lerden itibaren büyüme yavaşlamış ve 1990'da 2,1 trilyon dolara ulaşmıştır. Bu dönemde ekonomideki yapısal sorunlar, verimsizlikler ve reform girişimlerinin (Glasnost ve Perestroika) etkisiyle büyüme ivmesi azalmıştır.

Genel olarak grafik, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası dönemden 1980'lere kadar dikkate değer bir ekonomik büyüme yaşadığını, ancak 1980'lerden itibaren sistemik zorluklarla karşılaştığını göstermektedir.

Sovyet ekonomisi aşırı sanayileşmiş olup hizmet sektörü yeterince gelişmemişti. Sanayi sektöründe en baskın rolü askeri sanayi oynuyordu. Cooper'a (1998) göre, 1987'de SSCB'nin askeri harcamaları, Gayri Safi Milli Hasıla'nın (GSMH) %16,6'sına denk geliyordu. Sovyet askeri teçhizat üretiminin yüksek düzeyde kendi kendine yeterlilik göstermesi, askeri sanayinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içindeki büyük payını işaret etmekteydi (Cooper, 1998).

Yapısal bozulmalar Sovyet cumhuriyetleri arasında dengesiz dağılmıştı. Bu, istihdamın sektörel yapısına bakıldığında görülebilir. Örneğin, Rusya en sanayileşmiş cumhuriyetti (%40,0 sanayi istihdamı), onu Estonya (%37,0), Türkmenistan (%33,6) ve Belarus (%31,9) takip ediyordu. Buna karşılık, Gürcistan (%10,4), Azerbaycan (%11,1), Kazakistan (%16,2) ve Ermenistan (%17,1) daha az sanayileşmişti (World Bank).

Tablo 1, aynı zamanda bazı cumhuriyetlerde tarım istihdamının büyük payını göstermektedir: Tacikistan (%55,4), Gürcistan (%49,8), Azerbaycan (%43,8), Moldova (%43,0), Ermenistan (%40,4), Özbekistan (%38,6), Kazakistan (%37,7) ve Kırgızistan (%35,5). Bu durum, olumlu anlamda daha verimli sektörlere yönlendirilebilecek bir iş gücü fazlası sunarken, olumsuz anlamda verimsiz ve yeniden yapılandırılması gereken bir tarım sektörü anlamına gelmekteydi.

Özellikle devlet ve kolektif çiftlikler (sovhoz ve kolhozlar) bu sektörde hakim konumdaydı ve 1930'lardan itibaren varlığını sürdürüyordu.

Tablo 1.

Sovyet Cumhuriyetlerinde İstihdamın Yapısı (%)

Ülke	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Ermenistan	40.4	17.1	42.5
Azerbaycan	43.8	11.1	45.1
Belarus	12.3	31.9	55.8
Gürcistan	49.8	10.4	39.9
Kazakistan	37.7	16.2	46.2
Kırgızistan	35.5	26.5	38.0
Moldova	43.0	24.7	32.2
Rusya	14.2	40.0	45.8
Tacikistan	55.4	19.6	25.0
Türkmenistan	27.3	33.6	39.1
Ukrayna	22.0	27.6	50.4
Özbekistan	38.6	29.3	32.2

Kaynak: World Bank, https://documents1.worldbank.org/curated/zh/187491468769887526/pdf/multi-page.pdf

Yapısal bozulmalar ve piyasa mekanizmalarının yokluğu, Sovyet döneminden kalan ciddi makroekonomik dengesizliklerdi. Talep ve arz arasındaki kronik dengesizlik ve katı idari fiyatlandırma sistemi, mal kıtlığına ve bastırılmış enflasyona yol açtı. Devlet ve kolektif işletmelerin kâr maksimizasyonu ilgisizliği ve üst mercilerle sürekli kaynak ve hedefler konusunda pazarlık yapmaları bu durumu daha da kötüleştirdi. Dış dengesizlikler ise ödemeler dengesi sorunları şeklinde ortaya çıkıyor ve sıkı ithalat kotalarına yol açıyordu (International Money Fund, 1990).

1.3. Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte, ESB ülkeleri merkezî planlamadan piyasa ekonomisine geçiş sürecine adım attılar. Bu geçiş süreci, ekonomik, sosyal ve politik alanlarda köklü değişiklikleri beraberinde getirdi. Piyasa ekonomisine geçişin temel hedefi, ekonomik etkinliği artırmak, rekabeti teşvik etmek ve uzun vadede ekonomik büyümeyi sağlamaktı. Ancak, bu süreç ESB ülkeleri arasında farklı hızlarda ve yöntemlerle ilerledi (Işık, 2006).

Piyasa ekonomisine geçiş, birçok açıdan zorluklarla dolu bir süreçti. Eski planlı ekonomi yapılarının çözülmesiyle üretimde ciddi düşüşler, enflasyon oranlarında artış ve sosyal refah seviyelerinde gerileme yaşandı. Ayrıca, bu ülkeler uluslararası piyasalara entegrasyon sağlamak, yeni mülkiyet rejimlerini kurmak ve hukuk sistemlerini piyasa ekonomisine uygun hale getirmek zorundaydılar. Geçiş sürecinde, ülkelerin ekonomik performansları büyük ölçüde uygulanan reformların kapsamına, süresine ve yöntemlerine bağlı olarak farklılık gösterdi (Kotan, 2019).

Geçiş süreci, liberalleşme, özelleştirme, ekonomik entegrasyon ve yönetişim gibi temel reform adımları ile şekillendi. Liberalleşme politikaları ile fiyatların serbest bırakılması, ticaretin ve döviz kurunun serbestleştirilmesi hedeflenirken; özelleştirme kapsamında devlet mülkiyetindeki varlıkların özel sektöre devri gerçekleştirildi. Bu adımlar, mülkiyet haklarının yeniden tanımlanmasını ve piyasa mekanizmalarının oluşturulmasını amaçladı. Ekonomik entegrasyon çabaları ile bu ülkeler, küresel ekonomik sisteme entegre olmaya çalıştı; özellikle Dünya Ticaret Örgütü'ne üyelik süreçleri ve bölgesel ekonomik iş birlikleri bu çabanın bir parçasını oluşturdu. Yönetişim boyutunda ise demokratikleşme, hukukun üstünlüğü ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi reformları ön plana çıktı (Işık, 2006).

1.3.1. Ekonomik Liberalleşme

Ekonomik liberalleşme, bir ekonomide devlet müdahalesini azaltarak piyasa mekanizmalarının serbestçe işlemesine olanak tanıyan reform sürecidir. Bu süreç, fiyat kontrollerinin kaldırılması, ticaret ve yatırım kısıtlamalarının azaltılması, döviz kuru rejimlerinin serbestleştirilmesi gibi adımları içerir. Amaç, kaynakların daha etkin bir şekilde dağıtılmasını sağlamak, rekabeti artırmak ve ekonomik büyümeyi teşvik etmektir. Liberalleşme, özellikle geçiş ekonomilerinde piyasa ekonomisine geçişin temel taşlarından biri olarak görülmektedir. Ancak, bu sürecin etkileri genellikle kısa vadede ekonomik dalgalanmalara yol açarken, uzun vadede daha sürdürülebilir bir ekonomik yapı oluşturmayı hedefler (Kılınç, 2014).

Ekonomik liberalleşme, piyasa mekanizmalarının yeniden tesis edilmesi ve merkezi planlama komuta sisteminin ortadan kaldırılması için hayati öneme sahipti. Fiyatların serbestleştirilmesi, kaynakların piyasa tahsisine olanak tanıyarak ve mali açık ile makroekonomik dengesizliklerin ana kaynağı olan tüketici ve üretici sübvansiyonlarını ortadan kaldırarak, iç cephede en kritik rolü oynadı. Bu, aynı zamanda, piyasa geçişinin politik açıdan en zor bileşeniydi. SSCB'de, fiyat liberalleşmesinin gerekliliği 1989-1991 yıllarında kamuoyunda tartışıldı, bu da

enflasyon beklentilerini artırdı. Ancak, 1991 yılı sonuna kadar, siyasi yetkililer bu kararı almaya hazır değildi.

Sonunda, tüketici ve üretici piyasalarında yaygın fiziksel mal sıkıntılarıyla karşı karşıya kalan Rusya Federasyonu hükümeti, Devlet Başkanı Boris Yeltsin önderliğinde ve ekonomik reformlardan sorumlu Başbakan Yardımcısı Yegor Gaidar ile birlikte, 1 Ocak 1992'de fiyatları serbest bırakma kararı aldı. Enerji ürünleri ve hizmetleri, toplu taşıma, konut kiraları ve diğer kamu hizmetleri bu karardan muaf tutuldu. Çoğu ESB ülkesi bu kararı takip etti, ancak hepsi hemen ve tutarlı bir şekilde bunu yapmadı. Örneğin, Türkmenistan ve Ukrayna'da fiyat liberalleşmesi iki yıl ertelendi. 1997-1998'de, Özbekistan daha sıkı fiyat kontrollerine geri döndü ve fiyat serbestleştirilmesi ancak 2016'dan sonra yeniden başlatıldı. Belarus da 1998-1999'da fiyat liberalleşmesini kısmen geri aldı ve bu durum on yıl sürdü. Diğer bazı ESB ekonomileri, daha küçük ve kısa süreli bir fiyat serbestleştirme geri çekilmesi yaşadı (Kotan, 2019).

Tablo 2, 2014 yılına kadar (EBRD geçiş göstergelerinin yayımlandığı son yıl) Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından hazırlanmış olan, ESB ülkelerinde fiyat liberalleşmesi endeksini yıllar itibarıyla göstermektedir. Fiyat liberalleşmesi endeksi, bir ülkede fiyatların piyasa koşullarına göre belirlenmesi sürecini yansıtır. Yüksek endeks değerleri, fiyatların serbest piyasa koşullarında belirlendiğini, düşük değerler ise devlet müdahalesinin veya fiyat kontrollerinin daha yaygın olduğunu gösterir. Veri setinde, 1992-2014 yılları arasında 12 farklı ESB ülkesinin fiyat liberalleşmesi endeks değerleri sunulmaktadır. Bu dönemde ülkelerin büyük çoğunluğu fiyat serbestleşmesine yönelik reformlar yapmış olsa da, ülkeler arasında önemli farklılıklar gözlemlenmektedir. 1990'lı yılların başında birçok ülkenin endeks değerleri düşük seviyelerdeyken, zaman içinde bu değerlerin büyük ölçüde arttığı görülmektedir. Bu durum, birçok ülkenin fiyatları serbestleştirmeye yönelik reformlar yaptığını ve piyasa ekonomisine geçiş süreçlerini hızlandırdığını göstermektedir. Gürcistan, Ermenistan ve Rusya gibi ülkeler, fiyat liberalleşmesinde diğer ülkelere göre daha yüksek seviyelere ulaşmışlardır. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren bu ülkelerde fiyatların büyük ölçüde serbest piyasa koşullarında belirlendiği anlaşılmaktadır. Türkmenistan ve Özbekistan ise endeks değerleri en düşük olan ülkelerdir. Bu durum, özellikle Türkmenistan'da fiyatların serbest piyasa koşullarından ziyade devlet kontrolünde belirlendiğini göstermektedir. 1992-2014 dönemi boyunca Türkmenistan ve Özbekistan'ın düşük endeks seviyelerini koruduğu görülmektedir. Kazakistan ve Kırgızistan,

1990'lı yıllardan itibaren fiyat liberalleşmesi alanında ilerleme kaydetmiş; ancak özellikle 2010 sonrası dönemde belirli bir seviyede duraklamıştır. Kazakistan, endeks değerinde 3,7 seviyesine ulaşırken Kırgızistan 4,3 seviyesine ulaşarak fiyat serbestleşmesini büyük ölçüde tamamlamıştır. Belarus, 1990'lı yıllarda düşük endeks değerine sahipken, 2000'li yıllardan sonra 2,7-3 seviyelerinde sabit kalmıştır. Bu durum, Belarus'ta fiyat serbestleşmesinin diğer ülkelere kıyasla daha sınırlı kaldığını göstermektedir. Moldova ise 2000'li yıllardan itibaren daha yüksek değerlere ulaşarak liberal bir fiyatlandırma yapısına geçiş yapmıştır. Sonuç olarak, bu veri seti ESB ülkelerinin 1992-2014 yılları arasındaki fiyat serbestleşme süreçlerini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Veriler, Gürcistan gibi bazı ülkelerin hızlı bir şekilde serbest piyasa koşullarına uyum sağladığını, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerin ise devlet kontrollü bir fiyatlandırma yapısını korumayı tercih ettiğini göstermektedir. Bu endeks değerleri, her bir ülkenin piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ne kadar ilerlediğine dair önemli bir gösterge sunmaktadır.

Çeşitli türlerde özel girişimlerin serbest bir şekilde oluşturulmasına ve bunların serbest piyasa erişimine izin verilmesi, piyasa rekabetini kolaylaştırmak, tüketici ve üretici piyasalarında arz ve talebi dengelemek ve kaynakları etkin bir şekilde tahsis etmek için başka bir şarttı. Çoğu ESB ülkesi, ilgili anayasal değişiklikleri ve Batı tarzı medeni kanunlar dahil olmak üzere olağan yasaları benimsedi. Ancak, girişim özgürlüğünün gerçek derecesi aşırı düzenleme ve kötü yönetim nedeniyle sınırlı kaldı.

Tablo 2

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Fiyat Liberalleşmesi

	Erm.	Aze.	Bel.	Gür.	Kaz.	Kır.	Mol.	Rus.	Tac.	Türkm.	Ukr.	Özb.
1992	3.3	2.7	2.3	3.3	2.7	2.3	3.3	3.7	2.7	1	1	2.7
1993	3.7	3.7	2.3	3.7	2.7	3.7	3.7	3.7	2.3	1	1	2.7
1994	3.7	3.7	2.7	3.7	2.7	4.3	3.7	3.7	2.3	2.3	2.7	3.7
1995	3.7	3.7	3.7	3.7	4	4.3	3.7	3.7	3.3	2.7	3.7	3.7
1996	4.3	3.7	3.7	4	4	4.3	3.7	3.7	3.7	2.7	3.7	3.7
1997	4.3	4	4	4	4	4.3	3.7	37	3.7	2.7	4	3.3
1998	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	3.7	3.3	3.7	2.7	4	2.7
1999	4.3	4	2.3	4.3	4	4.3	3.7	3.3	3.7	2.7	4	2.7
2000	4.3	4	2.3	4.3	4	4.3	3.7	4	3.7	2.7	4	2.7
2001	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	3.7	4	3.7	2.7	4	2.7
2002	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	3.7	4	3.7	2.7	4	2.7
2003	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	3.7	4	3.7	2.7	4	2.7
2004	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	3.7	4	3.7	2.7	4	2.7

2005	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	4	4	3.7	2.7	4	2.7
2006	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	4	4	3.7	2.7	4	2.7
2007	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	4	4	3.7	2.7	4	2.7
2008	4.3	4	2.7	4.3	4	4.3	4	4	3.7	2.7	4	2.7
2009	4.3	4	3	4.3	4	4.3	4	4	3.7	2.7	4	2.7
2010	4.3	4	3.3	4.3	4	4.3	4	4	4	2.7	4	2.7
2011	4	4	3	4.3	3.7	4.3	4	4	4	2.7	4	2.7
2012	4	4	3	4.3	3.7	4.3	4	4	4	3	4	2.7
2013	4	4	3	4.3	3.7	4.3	4	4	4	3	4	2.7
2014	4	4	3	4.3	3.7	4.3	4	4	4	3	4	2.7

Not: *1–Birçok fiyatın hâlâ hükümetin resmi denetiminde olduğu durumlar devam etmektedir; 4.3–gelişmiş sanayi ekonomilerindeki standartları ve performansı temsil eder: bu düzeyde, konut, ulaşım ve doğal tekeller dışında fiyatlar tamamen serbest bırakılmıştır.*

Kaynak: EBRD, https://www.ebrd.com/home

Sovyet ekonomisinin otarkik yapısı, özel işletmelerin yokluğu ve merkezi planlama ile yönetim sisteminin hâkimiyetine bakıldığında, yabancı rekabete açılmanın piyasa mekanizmasının inşasında kritik bir rol oynadığı görülmektedir. Bu, dış ticaretteki devlet monopolünün kaldırılmasını, daha önce Sovyet döneminin sonlarında başlatılan bu süreci, ithalat ve ihracat için gümrük ve gümrük dışı engellerin azaltılmasını ve en azından cari işlemler için ulusal para birimlerinin dönüştürülebilirliğini sağlanmasını gerektirmiştir.

Tablo 3'te, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından ESB ülkelerinde ticaret ve döviz (forex) sistemi üzerine hazırlanmış göstergeler sunulmaktadır. EBRD'nin bu göstergesi, her ülkenin ticaret serbestliği ve döviz sistemindeki liberalleşme düzeyini yıllar itibarıyla ortaya koyar. Göstergedeki yüksek değerler, o ülkede ticaret ve döviz sisteminin daha liberal olduğunu, yani daha açık ve serbest bir piyasa ekonomisine sahip olduğunu gösterirken; düşük değerler, ticaret ve döviz işlemlerinin devlet kontrolünde olduğunu ve piyasa dışı kısıtlamaların daha fazla uygulandığını işaret eder.

Veri setinde, 1992-2014 yılları arasında 12 farklı ESB ülkesinin ticaret ve döviz sistemlerindeki ilerlemeleri incelenmektedir. Göstergeler, bazı ülkelerde bu dönemde ciddi bir liberalleşme süreci yaşandığını gösterirken, bazı ülkelerde ticaret ve döviz sistemi kısıtlamalarının devam ettiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkeler, 1990'lı yılların ortalarından itibaren ticaret ve döviz sistemlerini serbestleştirme yolunda ilerlemiş ve göstergede

4.3 gibi yüksek değerlere ulaşmışlardır. Bu, bu ülkelerde ticaretin ve döviz piyasalarının büyük ölçüde serbest piyasa koşullarında işlediğini ifade eder.

Azerbaycan ve Moldova da benzer şekilde ticaret ve döviz sistemlerini liberalleştirmiş, ancak özellikle Azerbaycan, göstergede belirgin bir artış göstererek 4 seviyelerine ulaşmıştır. Belarus ise ticaret ve döviz sistemlerinde belirli bir ilerleme kaydetmekle birlikte, bu süreç diğer ülkelere kıyasla daha sınırlı olmuştur ve endeks değerleri 4.3 seviyesine ulaşmamıştır.

Türkmenistan ve Özbekistan, veri setinde en düşük değerlere sahip ülkeler olarak öne çıkmaktadır. Bu ülkeler, ticaret ve döviz sistemlerinde serbestleşmeyi büyük ölçüde sınırlamış ve devlet kontrolünü sürdürmüşlerdir. Örneğin, Türkmenistan 2014 yılına kadar 2 seviyelerinde kalmıştır, bu da ülkede ticaretin ve döviz işlemlerinin sıkı bir devlet denetimi altında tutulduğunu göstermektedir. Özbekistan da benzer şekilde düşük değerlerde kalmış ve 1.7 seviyelerinde sabitlenmiştir.

Rusya, 1990'ların sonlarında 3.3 seviyelerine kadar düşüş yaşamış olsa da, 2000'li yılların başından itibaren tekrar yükselmiş ve 4 seviyelerine kadar ulaşmıştır. Bu durum, Rusya'nın ticaret ve döviz sisteminde zamanla daha açık bir sisteme geçiş yaptığını göstermektedir. Kazakistan ve Kırgızistan da benzer bir şekilde 1990'lı yıllarda reformlar yapmış, ancak belirli bir noktada liberalizasyon süreci duraklamıştır.

Tablo 3

EBRD'nin Ticaret ve Döviz Sistemi Göstergesi

	Erm.	Aze.	Bel.	Gür.	Kaz.	Kır.	Mol.	Rus.	Tac.	Türkm.	Ukr.	Özb.
1992	2	1	1	1	1	2	2	3	1	1	1	1
1993	2	1	1	1	2	2	2	3	1	1	1	1
1994	2	1	1	1	2	3	2	3	1	1	1	2
1995	3	2	2	2	3	4	4	3	2	1	3	2
1996	4	2	3	3	4	4	4	4	2	1	3	2
1997	4	2.3	4	4	4	4	4	4	2	1	3	1.7
1998	4	3	4	4	4	4	4	2.3	2.7	1	2.7	1.7
1999	4	3.3	4	4	3.3	4.3	4	2.3	2.7	1	3	1
2000	4	3.3	4.3	4.3	3.3	4.3	4	2.3	3.3	1	3	1
2001	4	3.3	4.3	4.3	3.3	4.3	4.3	2.7	3.3	1	3	1.7
2002	4	3.7	4.3	4.3	3.3	4.3	4.3	3	3.3	1	3.3	1.7
2003	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	4.3	4.3	3.3	3.3	1	3.3	1.7
2004	4.3	3.7	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	1	3.3	1.7

2005	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	1	3.7	2
2006	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	1	3.7	2
2007	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	1	3.7	2
2008	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	2	4.3	2
2009	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	2	4	2
2010	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	2	4	2
2011	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.3	3.3	2	4	1.7
2012	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	4	3.3	2.3	4	1.7
2013	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	4	3.7	2.3	4	1.7
2014	4.3	4	4.3	4.3	3.7	4.3	4.3	3.7	3.7	2.3	4	1.7

***Not**: 1–İthalat ve ihracatta kapsamlı kısıtlamaların bulunduğu ya da dövize erişimin oldukça sınırlı olduğu durumlar; 4.3–gelişmiş sanayi ekonomilerinin normlarını yansıtır: tarifelerin büyük ölçüde ortadan kaldırılması ve DTÖ üyeliği.*

Kaynak: EBRD, https://www.ebrd.com/home

Sonuç olarak, veri seti, ESB ülkelerinin 1992-2014 yılları arasında ticaret ve döviz sistemlerinde ne ölçüde serbestleşme yaşadıklarını karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkeler, liberal bir sisteme daha hızlı uyum sağlarken; Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler, bu süreçte daha yavaş bir ilerleme göstermiş ve devlet kontrolünü sürdürmüştür. Bu göstergeler, ülkelerin ticaret ve döviz politikalarındaki değişiklikleri ve piyasa ekonomisine geçiş süreçlerini anlamak için önemli bir referans sunmaktadır.

Tablo 2 ve Tablo 3'ün karşılaştırılması, dış ekonomik liberalleşmenin iç fiyat serbestleşmesinden daha yavaş bir hızda ilerlediğini göstermektedir. 1992 yılında, bu alanda kayda değer bir ilerleme kaydeden tek ülke Rusya olmuştur. Sovyet rublesi alanının dağılması süreci ve çoğu ESB ülkesinde yeni ulusal para birimlerinin yalnızca 1993'ün ikinci yarısında tanıtılması, bu ülkelerin döviz dönüştürülebilirliğini geciktirmiştir. Yedi ESB ülkesi, 1995 ile 1997 yılları arasında, cari işlemler için dönüştürülebilirliğe dair IMF Anlaşması'nın VIII. Maddesini kabul etmiştir. Bu ülkeler Kırgızistan, Moldova, Rusya, Kazakistan, Ukrayna, Gürcistan ve Ermenistan'dır. Belarus, Özbekistan, Azerbaycan ve Tacikistan bunu 2000'lerin başında gerçekleştirmiştir. Türkmenistan ise bu maddeyi henüz kabul etmemiştir ve IMF Anlaşması'nın XIV. Maddesi kapsamında kalmaya devam etmektedir (IMF, 2022).

Ancak, VIII. Maddenin kabulü pratikte tam bir cari hesap dönüştürülebilirliğini garanti etmemektedir. Örneğin, Özbekistan 2017 yılına kadar çeşitli döviz kısıtlamaları ve çoklu döviz kuru uygulamaya devam etmiştir. Tacikistan 2010'larda çoklu döviz kuru uygulamalarına geri dönmüştür. Belarus ve Ukrayna, sonraki döviz krizi dönemlerinde döviz kısıtlamalarına başvurmuştur. 2020 yılı sonunda, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna cari hesap işlemleri

üzerinde bazı sınırlamalar getirmeye devam etmiştir. Tacikistan ve Türkmenistan durumunda, bu uygulama çoklu döviz kurlarına yol açmıştır (IMF, 2022).

Sermaye hesabı dönüştürülebilirliği derecesi daha da düşüktür. ESB ülkeleri, çeşitli sermaye kontrol mekanizmalarını sürdürmüştür (IMF, 2022). Sadece Ermenistan ve Gürcistan, görece liberal bir rejimden yararlanmıştır. 2022'de Ukrayna'daki olaylar durumu köklü bir şekilde değiştirmiştir. Ukrayna, savaş ekonomisi koşullarında cari dengesini korumak amacıyla geniş kapsamlı döviz kısıtlamaları getirmek zorunda kalmıştır. Batılı mali yaptırımlar sebebiyle Rusya, sermaye hesabı ve kısmen cari hesap dönüştürülebilirliğini ciddi ölçüde sınırlamıştır.

1.3.2. Ekonomik Entegrasyon

Ekonomik entegrasyon, ülkeler arasındaki ticari, ekonomik ve politik iş birliğini artırmayı hedefleyen bir süreçtir. Bu süreçte ticaret bariyerleri azaltılarak daha büyük pazarlar oluşturulur ve kaynakların etkin kullanımı sağlanır.

Ekonomik entegrasyonun başlıca seviyeleri şunlardır:

- **Serbest Ticaret Bölgesi:** Ülkeler arasındaki tarifelerin kaldırıldığı, ancak her ülkenin kendi dış ticaret politikasını sürdürdüğü bir düzeydir (ör. NAFTA).
- **Gümrük Birliği:** Ortak dış ticaret politikalarıyla tarifelerin kaldırıldığı bir yapıdır.
- **Ortak Pazar:** Ürünlerin yanı sıra iş gücü ve sermaye hareketliliğini sağlar.
- **Ekonomik Birlik:** Ortak pazar özelliklerine ek olarak, mali ve para politikalarının uyumlaştırıldığı bir entegrasyon seviyesidir (ör. Avrupa Birliği).

Bu entegrasyonlar ticaret hacmini artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlarken, ülkeler arası bağımlılığı da artırır. Ancak, politik uyum ve gelir dağılımı gibi konular zorluk yaratabilir (Şanlı, 2008).

8 Aralık 1991'de Belarus'un Belovezha Ormanı'nda gerçekleştirilen üçlü zirvede Belarus, Rusya ve Ukrayna liderleri SSCB'nin dağıtılmasına ve yerine Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasına karar verdiler. Bu örgüt, başlangıçta mal, hizmet, insan ve sermayenin serbest dolaşımını sağlamak, iç ve dış politika alanlarında iş birliğini geliştirmek ve eski SSCB'nin dış yükümlülüklerini yerine getirmek amacıyla oluşturulmuştu (Purtaş, 2004)

BDT'nin temel ekonomik mekanizması, çok taraflı bir Serbest Ticaret Anlaşması (STA) ve insanların vizesiz serbest dolaşımı üzerine kurulmuştu. Ancak ilerleyen yıllarda, bölgedeki jeopolitik gerginlikler, ekonomik reform süreçlerinin farklı hızlarda gerçekleşmesi ve diğer entegrasyon projelerine katılım gibi nedenlerle BDT giderek zayıfladı. Türkmenistan BDT'ye aktif olarak katılmadı ve 2005'te yalnızca "ortak üye" statüsüne ilgi duyduğunu belirtti. 1993 yılında BDT'ye katılan Gürcistan, 2008'deki Rus askeri müdahalesinin ardından 2009'da örgütten ayrıldı. Türkmenistan gibi BDT Tüzüğü'nü onaylamamış olan Ukrayna ise Rusya'nın Kırım'ı ilhakı ve Donbas'taki ayrılıkçılara verdiği destek nedeniyle 2018'de BDT'den ayrılma kararı aldı. Vizesiz seyahate izin veren çok taraflı çerçeve çeşitli ikili çatışmalar nedeniyle kısmen sona ererken, bazı ikili vizesiz seyahat anlaşmaları ile değiştirildi. STA ise çoğunlukla Rusya'nın diğer BDT üyelerine karşı uyguladığı tek taraflı ticaret yaptırımları nedeniyle zayıfladı ve kısmen Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi daha kapsamlı entegrasyon projeleriyle yerini buldu.

Gerçekten de BDT, 1990'ların ilk yarısında SSCB'nin büyük ölçüde barışçıl bir şekilde dağılmasını sağladı ve ESB ülkeleri arasında ekonomik sınırların oluşmasından kaynaklanan ticaret şoklarını sınırlamaya yardımcı oldu. Ancak Sovyet rublesi alanının çözülmesi, reform hızlarındaki farklılıklar ve yasal çerçevelerdeki uyumsuzluk nedeniyle bu etki tamamen engellenemedi. Ayrıca, SSCB içinde işbölümü ve ticaret bağlantıları merkezi planlama otoritelerinin keyfi kararlarına dayandığı için, piyasa ekonomisine geçiş başladığında bu yapılar gözden geçirilip düzeltilmek zorundaydı ve bu da doğal olarak gerçekleşti (Purtaş, 2004).

BDT dışında, Rusya ve bazı ESB ülkeleri (özellikle Belarus ve Kazakistan) daha derin bir entegrasyon oluşturma çabası içine girdiler. Bu doğrultuda ilk adım, 2000 yılında Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan tarafından kurulan ve bir Gümrük Birliği ile Tek Ekonomik Alan yaratmayı hedefleyen Avrasya Ekonomik Topluluğu (AET) oldu. Ancak entegrasyon süreci yavaş ilerledi ve ancak 2015'in başında AET'in yerini alan AEB'nin kurulmasıyla tamamlandı. AEB, Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya'dan oluşmaktadır ve BDT ve AET'ten daha kapsamlı bir entegrasyon yapısını temsil etmektedir; AB modelini takip etmeyi amaçlamaktadır. Ancak ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır (Aslanov, 2009).

Öncelikle, dış tarifeleri ve tarife dışı engelleri AB'ye kıyasla daha yüksektir, bu nedenle AEB'nin ticaret yönlendirme etkisi daha fazladır. Bu durum, modernleşme süreçlerini

hızlandırmak için teknoloji ithalatına ve rekabetçi bir dış pazara ihtiyaç duyan gelişmekte olan ekonomiler için elverişli değildir. Ermenistan, Kazakistan ve Kırgızistan için AEB'ye katılım, ithalat tarifelerini artırmayı ve Ermenistan ile Kırgızistan için önceki Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) taahhütlerini yeniden müzakere etmeyi gerektirmiştir. İkinci olarak, ekonomik reformların farklı hızlarda ilerlemesi Tek Ekonomik Alan oluşturulmasını zorlaştırmaktadır; özellikle Belarus, pazar sistemi kurma konusunda en az ilerleme kaydeden ülke olarak dikkat çekmektedir ve henüz DTÖ üyesi olmamıştır. Üçüncü olarak, 2014-2015 ve 2022-2023 yıllarında Ukrayna'da yaşanan çatışmalar AEB'yi birçok açıdan olumsuz etkilemiştir. Rusya'ya yönelik Batı yaptırımları ve Rusya'nın karşı yaptırımları, AEB'nin en büyük üyesi olan Rusya'nın ticaretinin önemli bir kısmını sekteye uğratmıştır. 2022'de Belarus da Batı yaptırımlarının hedefi olmuştur. Diğer AEB üyeleri yaptırımlardan etkilenmemiş, Rusya'nın karşı yaptırımlarına ve 2016 yılında Ukrayna'ya yönelik ticaret yaptırımlarına katılmamıştır.

1.3.3. Özelleştirme

Özelleştirme, devletin sahip olduğu veya kontrol ettiği kamu hizmetleri ve işletmelerinin, özel sektöre devredilmesi sürecidir. Bu süreç, genellikle devletin ekonomideki rolünü azaltmayı ve kaynakları daha verimli kullanmayı amaçlar. Özelleştirme, devletin bir şirketin hissesini satması, yönetim haklarını özel sektöre devretmesi veya kamusal bir hizmetin özel sektöre verilmesi şeklinde gerçekleşebilir. Özelleştirme, ekonomik etkinliği artırmayı, rekabeti teşvik etmeyi ve devletin borç yükünü azaltmayı hedefler (Özen, 1994).

Sovyet ekonomik modeli büyük ölçüde devlet ve kollektif mülkiyete dayanıyordu, bazı istisnalar dışında üretim araçlarının özel mülkiyeti söz konusu değildi. Örneğin, tarımda kullanılan ev arsaları, resmiyette kolhoz veya sovhozlara bağlı olsalar da, özel olarak kullanılabiliyordu. Dolayısıyla, post-komünist geçiş süreci, özel mülkiyetin ve girişimciliğin yeniden inşasını gerektiriyordu. Bu hedefe ulaşmak için çeşitli yollar izlenmeliydi: yeni özel yerli firmaların kurulması, yeşil alan DYY, komünizm öncesi özel mülkiyet haklarının iadesi (yeniden özelleştirme), konutların, arazilerin ve devlet mülkiyetindeki işletmelerin özelleştirilmesi gibi adımlar düşünülmeliydi (Sağlam ve Ocak, 2014).

Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) ile Baltık ülkelerinde yaygın olarak uygulanan konut, tarım arazileri, yerleşim alanları ve küçük fabrikalara ilişkin komünizm öncesi mülkiyet haklarının iadesi, ESB ülkeleri için uygun bir seçenek değildi. Komünist rejimin 70 yıldan fazla sürmesi,

1918-1921 iç savaşı, Stalinist kolektivizasyon ve terör, İkinci Dünya Savaşı gibi olayların yol açtığı büyük yıkımlar, bu uygulamanın uygulanabilirliğini sınırladı. Özellikle tarımda toprakların özelleştirilmesi ve yabancıların bu sürece katılımı siyasi engellerle karşılaştı. Örneğin, Ukrayna parlamentosu, 2001'den beri yürürlükte olan tarım arazilerinin satışına yönelik moratoryumu, IMF'nin baskısıyla Mart 2020'de kısmen kaldırdı; yeni yasa Temmuz 2021'de yürürlüğe girdi. Mevcut yasal kısıtlamalar nedeniyle, uzun vadeli arazi kiralama (arenda) tarım arazilerinin yaygın kullanım biçimi oldu.

Diğer yandan, konut özelleştirmesi 1990'ların başında hızla tamamlandı. Devlete ait işletmelerin özelleştirilmesi için çeşitli yöntemler kullanılabilirdi: halka arz (IPO), stratejik yatırımcılara satış (yerli veya yabancı), yabancı firmalarla ortak girişimler, çalışanlar ve yöneticiler için devralma (genellikle kaldıraçlı), kupon özelleştirmesi ve iflas eden veya kapatılan devlet işletmelerinin varlıklarının satışı gibi yollarla gerçekleştirildi. Bu son yöntem, küçük ölçekli özelleştirme olarak bilinen sürecin temelini oluşturdu.

Her bir ESB ülkesi farklı özelleştirme stratejileri benimsedi. Özelleştirme yöntemleri, ülkelerin yapısal ve kurumsal mirasına, siyasi ekonomi faktörlerine ve politika yapıcıların tercihlerine göre belirlendi. İlk aşamalarda halka arz gibi bazı yöntemlerin uygulanması teknik ve kurumsal nedenlerle zordu; örneğin, hisse senedi piyasasının olmaması veya kurumsal yetersizlikler bu süreci engelledi. Yabancı yatırımcılarla ilgili geniş çaplı çekinceler ve onların riskten kaçınma eğilimleri, özelleştirilen işletmelerin hisselerinin satın alınmasını veya ortak girişim kurulmasını başlangıçta sınırladı. Gecikmiş makroekonomik istikrar ve yüksek enflasyon, özelleştirilen firmaların doğru değerlendirilmesini zorlaştırdı (Sağlam ve Ocak, 2014).

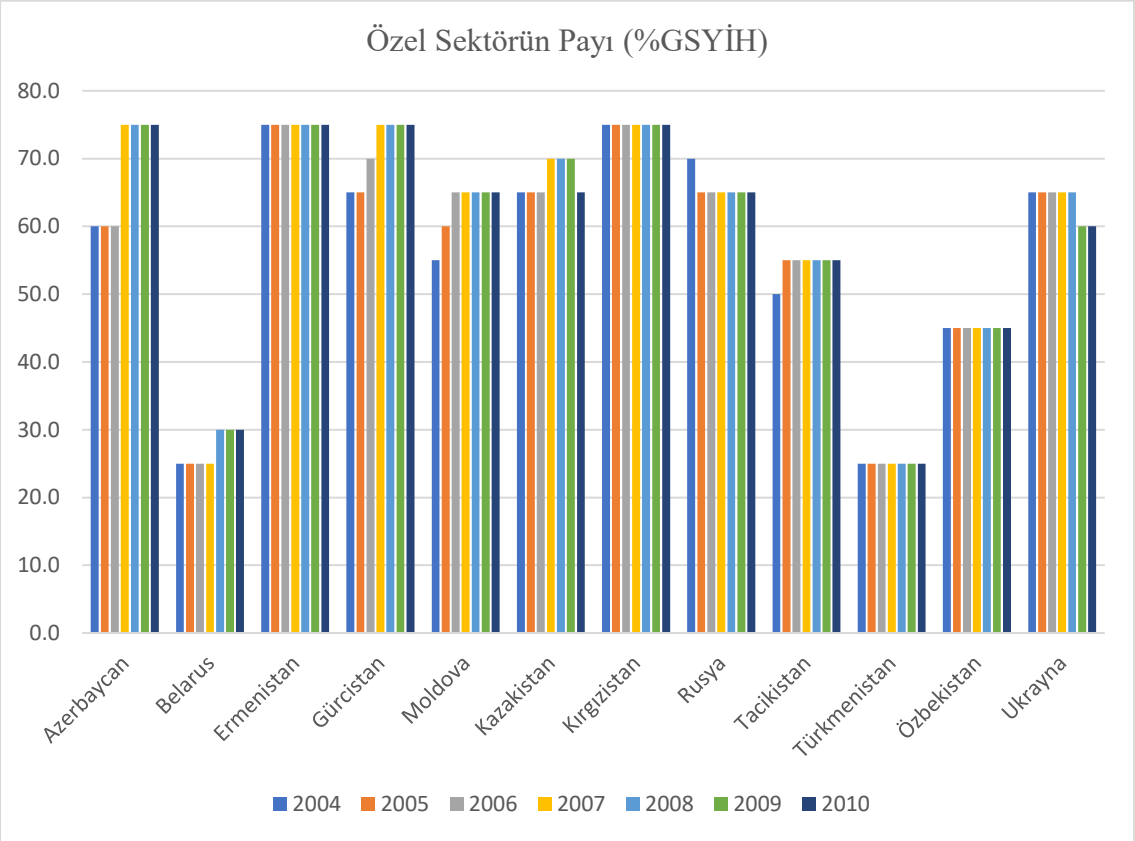
Bu makroekonomik ve kurumsal ortamda, çoğu ESB ülkesi kupon yöntemi ve kaldıraçlı çalışan/yönetici devralma kombinasyonuna öncelik verdi. Küçük ölçekli özelleştirme, özellikle perakende ticaret ve hizmetlerde önemli bir etkiye sahipti ve büyük ölçekli özelleştirmeye göre daha hızlı ilerledi. Ancak, Estonya ile karşılaştırıldığında ESB ülkelerinde bu süreç daha yavaş ilerledi. Özelleştirme, iç ve dış serbestleşmeden daha karmaşık ve zaman alıcı bir süreç olduğundan bu durum diğer geçiş ekonomilerinde de gözlendi.

Kırgızistan, Rusya, Gürcistan ve Kazakistan 1990'ların ortalarında küçük ölçekli özelleştirmede ilerleme kaydederek ESB bölgesinde lider oldular. Ukrayna, Ermenistan, Tacikistan ve Moldova ise bu gruba daha sonra, 2000'lerin başında katıldı. Türkmenistan ve Belarus'ta küçük

ölçekli özelleştirme 2014 yılına kadar başlamadı. Bu ülkelerin tamamı, hızlı ekonomik geçiş süreci bakımından Estonya'nın gerisinde kaldı.

Şekil 2

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Özel Sektörün GSYİH'daki Oranı (2004-2010)

Kaynak: EBRD, https://www.ebrd.com/downloads/research/economics/macrodata/sci.xls

Bölgedeki geride kalma durumu büyük ölçekli özelleştirme sürecinde daha belirgin hale geldi. Sadece Gürcistan, büyük ölçekli özelleştirme sürecinde Estonya'ya yetişti, ancak bu süreç 2000'lerin ikinci yarısında gerçekleşti. Kırgızistan ve Ermenistan, Gürcistan'ın yakın derecesine ulaştılar ve onları Rusya, Moldova, Kazakistan ve Ukrayna izledi. Rusya, 1992'de kitlesel özelleştirme programını başlatıp 1990'ların ikinci yarısında ESB bölgesinde özelleştirme lideri oldu. Ancak, YUKOS adlı büyük petrol şirketine yönelik devlet baskısı ve devletin 2003-2005 yıllarında Rosneft aracılığıyla el koyması, Rusya'nın puanını düşürdü.

2000'li yıllarda özelleştirme sonuçları EBRD tarafından değerlendirildiğinde (Şekil 2), özel sektörün GSYİH'ye katkısı %75'e kadar çıktı. Azerbaycan'daki yüksek özel sektör payı, küçük ve

büyük ölçekli özelleştirmedeki düşük skorlara rağmen petrol ve doğal gaz sektöründeki DYY'ye bağlanabilir.

Bu süreçlerdeki yönetim ve yeniden yapılandırma gelişmeleri daha sınırlıydı. 2014 yılında en yüksek skorları alan ülkeler olan Ermenistan, Gürcistan, Rusya ve Ukrayna bile orta düzeyde mali disiplin ve zayıf iflas yasaları uygulamaları gösterdi. Diğer ESB ülkeleri ise daha düşük sonuçlar elde etti.

ESB ülkelerindeki özelleştirme sürecindeki zayıflıklar, kupon yöntemi ile mülkiyetin dağınık kalması, çalışanlara ve yöneticilere tanınan öncelikler, yabancı yatırımcıların sınırlı katılımı gibi nedenlere dayanıyordu. Ayrıca, gecikmiş makroekonomik istikrar, eksik serbestleşme ve hukukun üstünlüğünün yetersizliği de bu duruma katkıda bulunmuştur. Yine de, çoğu araştırma, kusurlu bir özelleştirmenin bile hiç yapılmamasına göre daha iyi sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

1.3.4. Yönetişim

Yönetişim, bir toplumsal ve politik sistemde yer alan farklı aktörlerin ortak çabaları sonucunda oluşan ve çeşitli çıkarları bir araya getiren bir düzeni ifade eder. Kamu kuruluşları ile özel sektör arasındaki bulanık sınırlar çerçevesinde gelişen bu kavram, daha iyi bir yönetim anlayışı doğrultusunda yeniden yapılanmayı ön plana çıkarır. Aynı zamanda, farklı pozisyonlar ve çıkar çatışmaları içinde yer alan aktörlerin oluşturduğu ağların koordinasyonunu sağlayan bir süreç olarak da değerlendirilmektedir (Özer, 2006).

Bu kısımda, Dünya Bankası'nın, ülkelerin yönetişim kalitesini karşılaştırmalı ve zamana yayılmış değişim metodolojisiyle değerlendirdiği Dünya Yönetişim Göstergeleri'nden üçüne bakacağız: Hukukun üstünlüğü, Düzenleme kalitesi, Hükümet etkinliği.

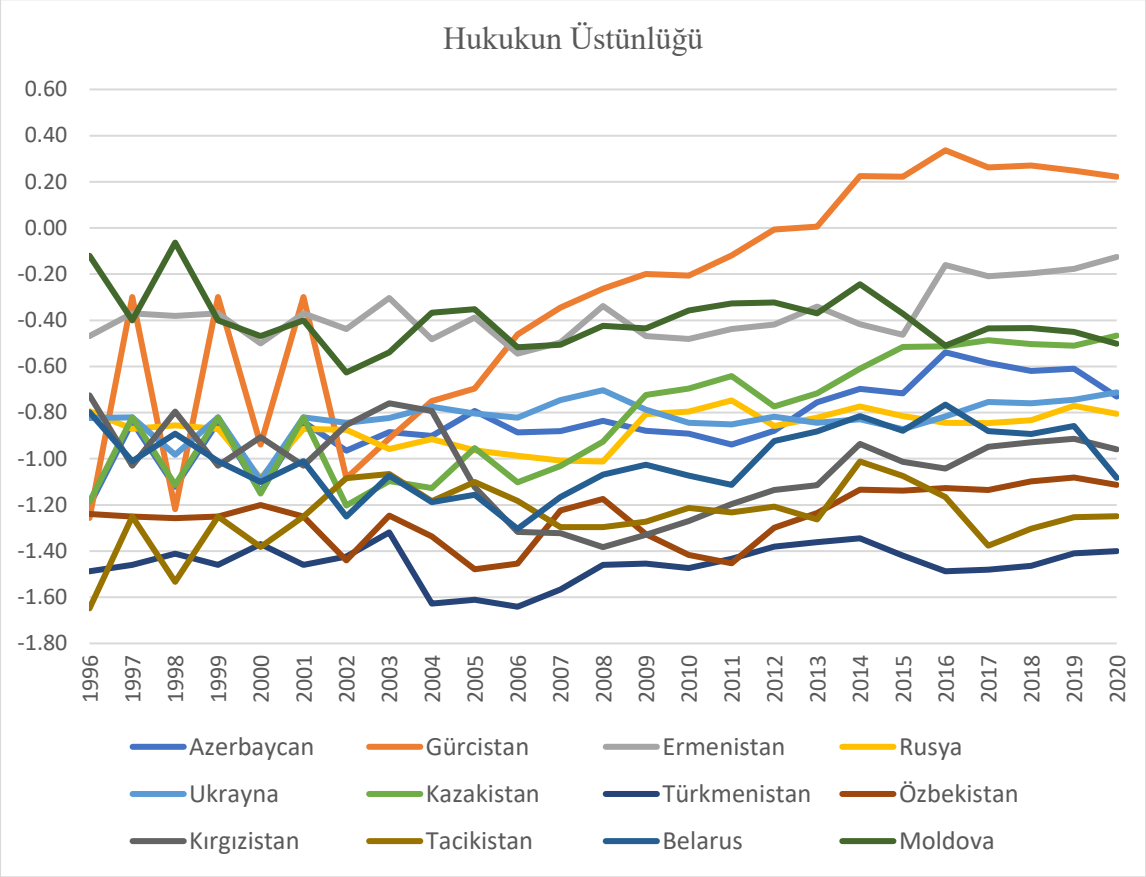
Şekil 3, ESB ülkelerinde "Hukukun Üstünlüğü" endeksinin 1996-2020 yılları arasındaki seyrini göstermektedir. Hukukun üstünlüğü endeksi, ülkelerin hukuk sistemlerinin gücü, yasal hakların korunması, adalet sisteminin bağımsızlığı ve yolsuzluk seviyelerini ölçer. Endeksin sıfıra veya pozitif değerlere yakın olması, o ülkede hukukun üstünlüğünün güçlü olduğunu, negatif değerlere yaklaşması ise zayıf olduğunu ifade eder.

Verilere bakıldığında, Gürcistan'ın 2004 yılından itibaren dikkat çekici bir iyileşme gösterdiği ve diğer ülkelerden ayrıştığı görülmektedir. Bu dönemde Gürcistan, hukukun üstünlüğü

alanında yaptığı reformlarla pozitif değerlere yaklaşarak olumlu bir performans sergilemiştir. Ermenistan ise 2000'lerin ortalarından itibaren daha iyi bir seyir izlemiş ve 2010'lar boyunca kademeli bir artış göstermiştir. Buna karşılık, Rusya ve Kazakistan genelde orta seviyelerde kalmış, hukukun üstünlüğünde ne belirgin bir iyileşme ne de ciddi bir kötüleşme gözlemlenmiştir. Bu durum, her iki ülkede hukukun üstünlüğü alanında durağan bir performansa işaret etmektedir.

Şekil 3

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Hukukun Üstünlüğü (1996-2020)

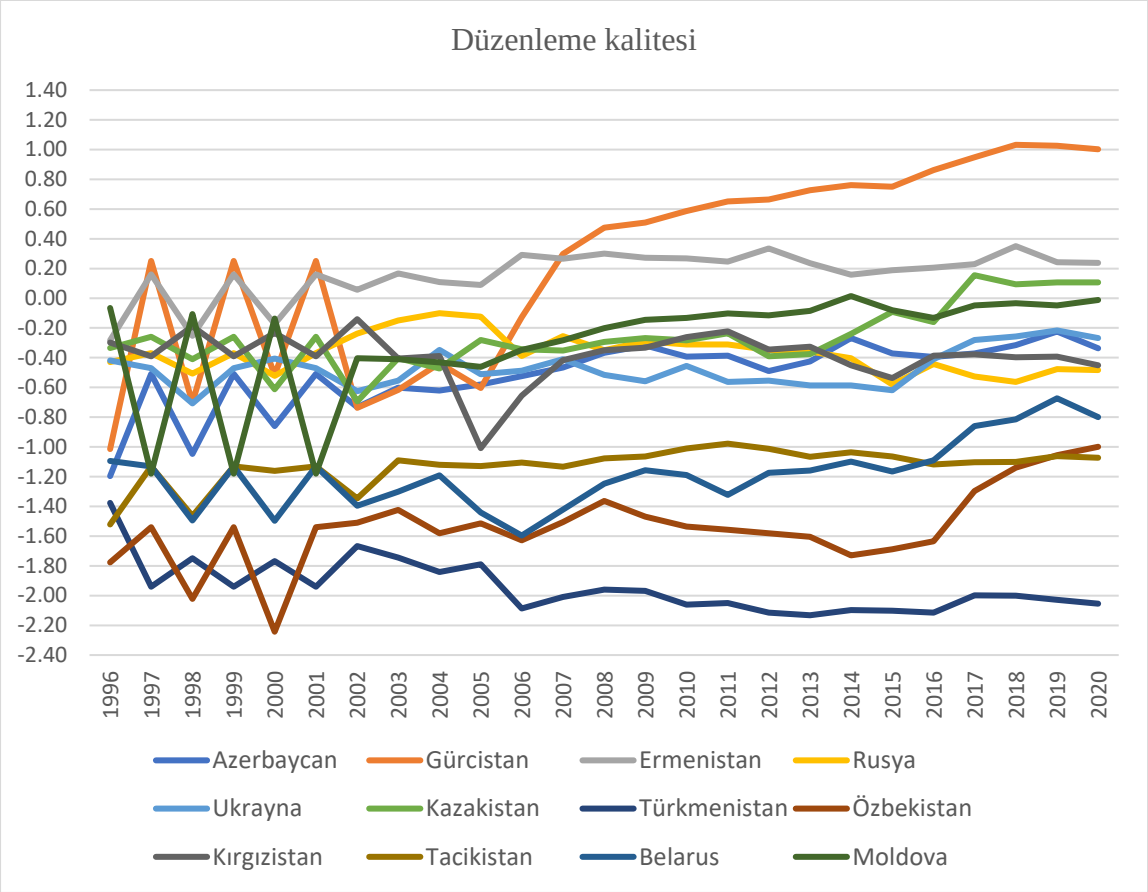

Kaynak: World Bank, Worldwide Governance Indicators, https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators

Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerde ise endeks değerleri genellikle -1'in altında seyretmiştir; bu da hukukun üstünlüğü açısından oldukça zayıf bir durumu yansıtır. Ukrayna ise -1 civarında dalgalı bir grafik çizmiş, zaman zaman kısmi iyileşme göstermiş olsa da sürdürülebilir bir yükseliş sağlayamamıştır. Moldova da benzer şekilde dalgalanmış, bazı dönemlerde yükseliş gösterse de istikrarlı bir artış yakalayamamıştır.

Şekil 4

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Düzenleme Kalitesi (1996-2020)

Kaynak: World Bank, Worldwide Governance Indicators, https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators

Genel olarak, şekil 3, ESB ülkelerinin, hukukun üstünlüğü açısından büyük farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Gürcistan gibi ülkeler belirgin bir gelişme kaydederken, diğer bazı ülkeler bu alanda oldukça düşük seviyelerde kalmıştır. Bu çeşitlilik, ülkelerin reform süreçleri, siyasi yönetimleri ve politik koşullarıyla bağlantılı olabilir

Şekil 4'te ise, ESB ülkelerinde "Düzenleme kalitesi" endeksinin 1996-2020 yılları arasındaki değişimi gösterilmektedir. Düzenleme kalitesi endeksi, bir ülkenin düzenleyici kurumlarının verimliliğini ve piyasaları geliştirme ya da engelleme etkisini ölçen bir göstergedir. Endeksin sıfır ve üzeri değerlere yakın olması, o ülkede düzenleyici kurumların daha etkin çalıştığını ve piyasaları desteklediğini gösterir.

Grafikte Gürcistan'ın düzenleme kalitesinde kayda değer bir gelişim gösterdiği dikkat çekmektedir. 2004 yılından itibaren yükselen bir trend sergileyerek pozitif değerlere ulaşmıştır ve bu dönemde yapılan kapsamlı reformların etkisi görülmektedir. Ermenistan da Gürcistan gibi 2000'lerin ortalarından itibaren bir iyileşme göstermiş ve düzenleme kalitesi endeksinde yüksek bir performans sergilemiştir.

Rusya ve Kazakistan, -0,5 civarında daha dengeli ve nispeten daha az değişken bir çizgide seyretmiştir. Bu ülkeler, düzenleme kalitesi açısından istikrar sergilese de gelişim yönünde belirgin bir artış gözlenmemektedir. Buna karşılık, Azerbaycan ve Kırgızistan gibi ülkeler genellikle -1'in altında kalmış, bu da düzenleme kalitesi açısından zayıf bir performansa işaret etmektedir.

Özbekistan ve Türkmenistan ise düzenleme kalitesi açısından en düşük performansı gösteren ülkeler arasında yer almakta ve -1,5 ila -2 civarında seyretmektedir. Belarus ve Moldova da genel olarak düşük değerlere sahip olmakla birlikte, dönemsel olarak küçük iyileşmeler göstermektedir.

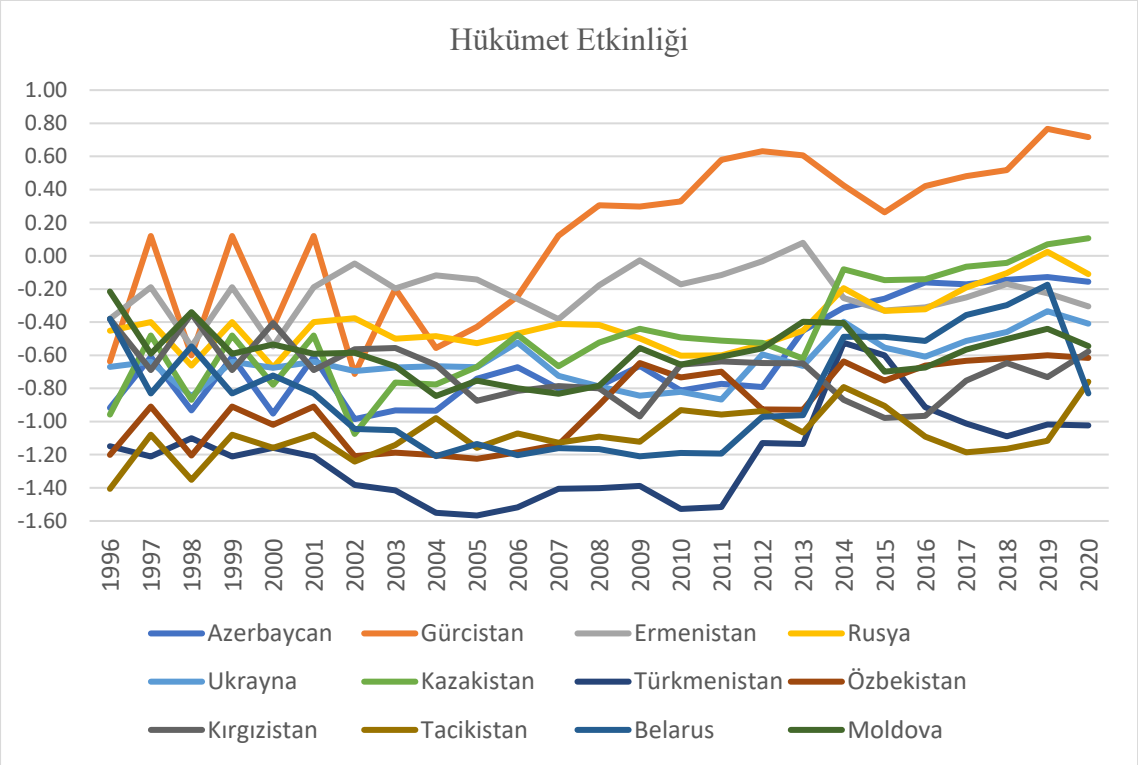
Genel olarak şekil 4, ESB ülkeleri arasında düzenleme kalitesinin oldukça farklı seviyelerde olduğunu göstermektedir. Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkeler bu alanda ilerleme kaydederken, diğer birçok ülkede düzenleme kalitesi endeksi düşük seviyelerde kalmıştır. Bu durum, ülkelerin ekonomik ve politik reform süreçlerine, yönetim sistemlerine ve piyasa ekonomisine geçiş hızlarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Şekil 5, ESB ülkelerinin 1996-2020 yılları arasındaki "Hükümet Etkinliği" endeksini göstermektedir. Hükümet etkinliği endeksi, hükümetlerin politika uygulama kapasitesini, kamu hizmetlerinin kalitesini ve karar alma süreçlerinin güvenilirliğini ölçer. Pozitif değerlere yakın veya pozitif endeks değerleri, hükümetin etkili olduğunu ve kamu hizmetlerinin güçlü olduğunu gösterirken, negatif değerlere yakın değerler düşük etkinliği işaret eder.

Şekil 5'e göre, Gürcistan, hükümet etkinliği alanında en büyük gelişimi gösteren ülke olarak öne çıkmaktadır. Özellikle 2004'ten itibaren başlayan reformlarla birlikte Gürcistan, pozitif değerlere ulaşarak hükümet etkinliğini artırmıştır. Bu, ülkede gerçekleştirilen kapsamlı reformların kamu yönetimi üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ermenistan ise orta sıralarda yer almakla birlikte, 2010'lu yıllardan itibaren kademeli bir artış göstermiştir.

Şekil 5

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Hükümet Etkinliği (1996-2020)

Kaynak: World Bank, Worldwide Governance Indicators
https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators

Kazakistan ve Rusya, -0,5 seviyesine yakın seyretmiş ve diğer ülkelerle karşılaştırıldığında daha dengeli bir performans sergilemiştir. Bu iki ülke hükümet etkinliği konusunda nispeten istikrarlı bir yapıya sahip olmakla birlikte, anlamlı bir iyileşme gösterememiştir. Azerbaycan ve Kırgızistan, genelde -1 civarında dalgalı bir seyir izlemiş olup hükümet etkinliği açısından görece daha düşük seviyelerde kalmıştır.

Türkmenistan ve Özbekistan ise -1,5'in altında seyreden grafik çizgileriyle hükümet etkinliğinin en düşük olduğu ülkeler olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, kamu hizmetlerinin zayıf ve hükümet etkinliğinin düşük olduğuna işaret etmektedir. Belarus ve Moldova, dalgalı bir performans sergileyerek dönem dönem iyileşmeler gösterse de genel olarak düşük seviyelerde kalmışlardır.

Genel olarak, ESB ülkeleri arasında hükümet etkinliği konusunda büyük farklılıklar gözlemlenmektedir. Gürcistan gibi ülkeler bu alanda önemli ilerlemeler kaydederken, diğer birçok

ülkede hükümet etkinliği zayıf kalmıştır. Bu durum, her bir ülkenin kamu yönetimi reformları, siyasi yapısı ve yönetim kapasitesine bağlı olarak farklılaşmaktadır.

1.4. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve Doğrudan Yabancı Yatırım

ESB ülkelerinde ekonomik büyüme, bu ülkelerin Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yaşadığı önemli dönüşüm süreçleriyle şekillenmiştir. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bu ülkeler, merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmişlerdir. Bu geçiş süreci, ekonomik büyümeyi hem olumlu hem de olumsuz şekillerde etkilemiştir (Majidova, 2009).

Ekonomik büyümeyi etkileyen temel faktörler arasında DYY, kamu harcamaları, iş gücü verimliliği, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve kurumsal reformlar bulunmaktadır. Bu dönemde, bazı ülkeler hızlı reformlar ve serbest piyasa politikaları uygulayarak büyüme kaydederken, diğer ülkeler daha yavaş bir geçiş süreciyle ekonomik durgunluk yaşamıştır.

Özellikle, Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya, Litvanya) serbest piyasa reformlarını hızla benimsemiş ve güçlü ekonomik büyüme oranları yakalamıştır. Buna karşın, Orta Asya ülkeleri (Özbekistan, Türkmenistan gibi) ve bazı Doğu Avrupa ülkeleri daha zorlu geçiş süreçleri yaşamış, ekonomik büyümeleri daha istikrarsız olmuştur.

Bu ekonomik büyüme süreci, kurumsal yapılar ve yönetim kalitesi gibi faktörlerle yakından ilişkilidir. Örneğin, yolsuzluk ve düşük kurumsal etkinlik, birçok ülkede ekonomik büyümeyi sınırlayan unsurlar olmuştur. Diğer taraftan, bazı ülkeler, ekonomik büyümeyi hızlandırmak için doğal kaynaklarını (örneğin, petrol ve doğalgaz) kullanarak hızlı ancak sürdürülebilir olmayan büyüme modellerini benimsemiştir (Majidova, 2009).

1.4.1. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Ekonomik Büyüme

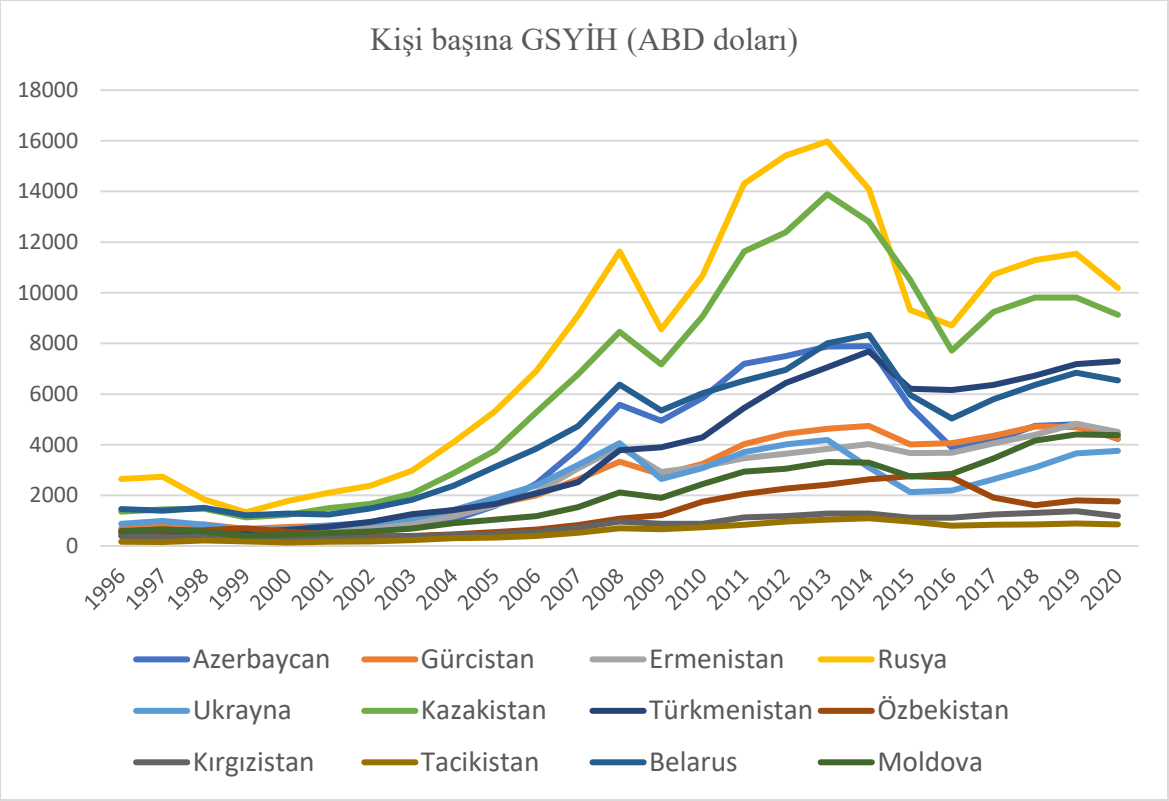
Şekil 6, 1996-2020 yılları arasında Eski Sovyet Bloku (ESB) ülkelerinin kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) seviyelerindeki değişimleri göstermektedir. Bu dönemde ekonomik büyüme, ülkeler arasında önemli farklılıklar sergilemiştir. Genel olarak, Rusya ve Kazakistan gibi ülkeler, kişi başına düşen GSYİH açısından en yüksek seviyelere ulaşmıştır. Özellikle 2008 ve 2014 yıllarındaki belirgin düşüşlere rağmen, genel trendin artış yönünde olduğu

gözlemlenmektedir. Bu düşüşler, küresel ekonomik krizler ve petrol fiyatlarındaki dalgalanmalarla ilişkilidir.

Azerbaycan, 2000'li yılların başında çarpıcı bir yükseliş göstermiş ve 2005-2014 yılları arasında önemli bir büyüme kaydetmiştir. Bu büyüme, ülkenin petrol ve doğalgaz kaynaklarına dayalı ekonomisi ile ilişkilendirilebilir. Ancak, 2015'ten itibaren ciddi bir düşüş yaşanmış ve ardından büyüme daha durağan bir hale gelmiştir. Türkmenistan ve Kazakistan gibi doğal kaynak zengini ülkeler de güçlü ekonomik büyüme trendleri sergilemişlerdir.

Şekil 6

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Kişi Başına Düşen GSYİH (1996-2020, ABD Doları Cinsinden)

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators

Diğer taraftan, Ermenistan, Gürcistan, Ukrayna, Kırgızistan ve Moldova gibi ülkelerde ekonomik büyüme daha yavaş ve istikrarsız bir seyir izlemiştir. Gürcistan ve Ermenistan'da genel olarak artış eğilimi görülse de bu artış, Rusya ve Azerbaycan gibi ülkelerin seviyelerinden daha

düşüktür. Ukrayna'da ise 2014'ten sonra belirgin bir düşüş yaşanmış ve bu durum, ülkenin siyasi ve ekonomik krizlerinin etkilerini yansıtmaktadır.

Tacikistan ve Kırgızistan ise grafikte en düşük kişi başına düşen GSYİH seviyelerini gösteren ülkeler olarak öne çıkmaktadır. Bu iki ülkenin ekonomileri, diğer ESB ülkelerine kıyasla daha az gelişmiş olup, büyüme oranları sınırlı kalmıştır.

Genel olarak grafik, ESB ülkeleri arasında ekonomik performansın büyük ölçüde farklılık gösterdiğini ve bu farkların doğal kaynak zenginlikleri, reformların uygulanma hızı, dış yatırımlar ve jeopolitik faktörler gibi unsurlardan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan gibi ülkeler, doğal kaynakların sağladığı avantajlarla kişi başına düşen GSYİH'da öne çıkarken, diğer ülkeler daha sınırlı ekonomik büyüme göstermiştir. Bu durum, ülkelerin izlediği ekonomik politikalar, dışsal şoklar ve yapısal reformların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini anlamak açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

1.4.2. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Enflasyon

ESB ülkelerinde enflasyon, ekonomik geçiş süreçleri ve reformların karmaşıklığı nedeniyle dikkat çekici bir konu olmuştur. 1990'larda, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, bu ülkeler ekonomik sistemlerini merkezi planlamadan piyasa ekonomisine dönüştürmeye çalışırken ciddi ekonomik zorluklarla karşılaştılar. Bu süreçte enflasyon oranları birçok ülkede hızla yükseldi. Örneğin, yüksek bütçe açıkları, zayıf para politikaları ve kontrolsüz para arzı nedeniyle bazı ülkeler hiperenflasyonla mücadele etti.

1990'ların başında yaşanan enflasyon dalgası, ESB ülkelerinde fiyat istikrarını sağlamak için uygulanan yapısal reformları zorunlu kıldı. Bununla birlikte, ülkelerin ekonomik stratejileri ve reform hızları farklılık gösterdiği için enflasyon oranları da ülkeden ülkeye değişiklik gösterdi. Örneğin, Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya ve Litvanya) enflasyonu kontrol altına almakta daha başarılı olurken, bazı Orta Asya ülkeleri daha uzun süre yüksek enflasyonla mücadele etti.

2000'li yıllardan itibaren birçok ESB ülkesi daha istikrarlı makroekonomik politikalar uygulamaya başlayarak enflasyon oranlarını düşürdü. Bu dönemde enflasyonun kontrol altına alınması, para politikalarının güçlendirilmesi ve uluslararası ticaretle entegrasyonun artması önemli rol oynadı. Ancak, günümüzde bile enerji fiyatları, küresel ekonomik dalgalanmalar ve bölgesel politik riskler, enflasyon oranlarında dalgalanmalara neden olmaktadır.

Bu kapsamda, ESB ülkelerindeki enflasyon, sadece ekonomik göstergelerin değil, aynı zamanda sosyal ve politik dinamiklerin de bir yansıması olarak incelenmelidir.

GSYİH deflatörü, bir ülkenin fiyat seviyesindeki genel değişiklikleri yansıtan bir enflasyon göstergesidir. Fiyat seviyesindeki artış veya azalışları kapsayan GSYİH deflatörü, hem tüketici fiyatlarını hem de yatırım malları, devlet harcamaları gibi diğer bileşenleri içerir. Nominal GSYİH ve reel GSYİH arasındaki farkı göstererek, ekonominin genel enflasyon oranını belirler. GSYİH deflatöründeki artış, genel fiyat seviyelerinde yükselme; düşüş ise fiyatlarda azalma olduğunu işaret eder. Bu tablo, 1996-2020 (1996-2000-2005-2010-2015-2020 yılları için) yılları arasında ESB ülkelerinde GSYİH deflatörünün yıllık değişim oranlarını göstermektedir.

1990'ların sonlarında ESB ülkeleri, geçiş ekonomisi sürecinin etkisiyle yüksek enflasyon oranları yaşamıştır. Bu dönemde Azerbaycan, Gürcistan ve Türkmenistan gibi ülkeler %40'ın üzerinde enflasyon oranlarına ulaşmıştır. Özellikle Türkmenistan'da 1996 yılında %1014.01 gibi olağanüstü bir enflasyon oranı görülmüştür. Bu olağanüstü yüksek oranlar, geçiş sürecinde yaşanan ekonomik istikrarsızlık ve fiyat serbestleşmesinin sonucudur.

1997-2000 yılları arasında, genel olarak bölgedeki enflasyon oranları azalmaya başlamıştır. Bu dönemde birçok ülke ekonomik reformlara hız vererek enflasyon oranlarını kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak bazı ülkelerde dönemsel dalgalanmalar devam etmiştir. Örneğin, 1999 yılında Rusya'da %72.39 gibi yüksek bir enflasyon oranı gözlenmiştir, bu durum Rusya'nın yaşadığı mali krizle ilişkilendirilebilir.

2000'li yılların ortalarından itibaren bölgedeki enflasyon oranlarında genel bir dengeleme eğilimi görülmüştür. Bu dönemde, Azerbaycan %12.49, Kazakistan %17.43 gibi daha makul enflasyon oranlarına ulaşmıştır. Gürcistan, Ermenistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde ise enflasyon oranları daha düşük seviyelere çekilmiştir. Ancak 2008 küresel finansal krizi, bu ülkelerde yeniden yüksek enflasyon oranlarına yol açmış; birçok ülke, krizle baş edebilmek için parasal genişleme politikaları uygulamıştır. Bu dönemde Azerbaycan ve Türkmenistan gibi enerji zengini ülkelerde, enflasyon oranlarında yeniden yükselme kaydedilmiştir. Örneğin Türkmenistan'da 2008 yılında %59.74'lük yüksek bir enflasyon oranı yaşanmıştır.

2009 yılından sonra, küresel krizin etkilerinin azalmasıyla bölgedeki enflasyon oranlarında düşüş eğilimi gözlemlenmiştir. Ancak, 2014-2015 yıllarında Ukrayna'daki kriz ve Rusya'ya

uygulanan yaptırımlar gibi siyasi faktörler, bazı ülkelerde yeniden yüksek enflasyon oranlarına yol açmıştır. Örneğin, Ukrayna 2015 yılında %38.88 oranında yüksek bir enflasyonla karşılaşmıştır.

2020 yılına gelindiğinde, COVID-19 pandemisinin etkileriyle birçok ESB ülkesinde enflasyon oranları dalgalanmıştır. Ancak genel olarak, bölgedeki enflasyon oranları geçmiş yıllara göre daha düşük seviyelerdedir. Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerde enflasyon %10'un üzerinde seyrederken, diğer birçok ülkede %5-10 arasında değişen daha ılımlı oranlar görülmektedir.

Tablo 4

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Enflasyon (GSYİH Deflatör)

	1996	2000	2005	2010	2015	2020
Azerbaycan	26.4	12.5	14.7	13.6	-8.9	-7.4
Gürcistan	43.0	4.7	8.0	14.2	5.8	7.3
Ermenistan	19.6	-1.4	3.2	7.8	1.2	1.8
Rusya	46.0	37.7	19.3	14.2	7.3	1.0
Ukrayna	66.2	27.5	24.1	13.7	38.9	10.3
Kazakistan	38.1	17.4	17.9	195	1.8	4.2
Türkmenistan	1014.0	23.5	7.0	2.3	-5.2	6.8
Özbekistan	81.6	47.3	21.4	48.6	10.5	11.4
Kırgızistan	35.3	27.2	7.1	10.0	3.4	6.1
Tacikistan	430.4	22.6	9.5	12.5	6.9	1.7
Belarus	53.7	185.3	19.0	11.3	16.0	11.9
Moldova	27.9	27.3	9.3	33.3	11.6	5.6

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, https://databank.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators

Bu tablo, ESB ülkelerinde enflasyonun geçiş sürecinde büyük dalgalanmalar gösterdiğini, ancak ekonomik reformlar ve krizlere adaptasyon ile birlikte enflasyon oranlarının zamanla daha istikrarlı bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir. Özellikle doğal kaynak zengini ülkelerde enflasyon oranları, küresel piyasalardaki değişimlerden daha çok etkilenmiş; daha küçük ekonomiler ise dış kaynaklara bağımlılıkları nedeniyle dalgalanmalardan daha fazla etkilenmiştir

1.4.3. Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Yatırım

ESB ülkelerinde DYY, özellikle bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra bu ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde kritik bir rol oynamıştır. 1990'ların başında geçiş ekonomisi sürecine giren bu ülkeler, merkezî planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçişte yabancı sermayeye büyük önem atfetmişlerdir. DYY, sadece ekonomik büyümeyi desteklemekle kalmamış;

aynı zamanda teknoloji transferi, istihdam yaratılması ve altyapının güçlendirilmesi gibi alanlarda da bu ülkelerin gelişimine katkı sağlamıştır (Majidova, 2009).

DYY, geçiş ekonomilerindeki reform süreçlerine ivme kazandırmış ve finansal kaynakların yetersiz olduğu bu dönemde dış sermaye kaynağı olarak büyük önem taşımıştır. Ancak, bu yatırımların bölgeye dağılımı oldukça dengesiz olmuştur. Azerbaycan, Kazakistan ve Gürcistan gibi ülkeler, doğal kaynak zenginlikleri ve yatırımcı dostu reformları sayesinde daha yüksek DYY oranlarına ulaşırken, Ermenistan, Tacikistan ve Kırgızistan gibi ülkeler daha düşük seviyelerde kalmıştır. Özellikle petrol, doğal gaz ve maden gibi enerji kaynaklarına sahip ülkeler, doğrudan yabancı yatırımcıların ilgisini çekmiş ve bu yatırımlar, ekonomilerinde itici bir güç olmuştur.

Bu ülkelerin her biri, DYY'yi çekebilmek için ekonomik yapısını güçlendirmeye yönelik çeşitli yapısal reformlar gerçekleştirmiştir. Serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde hukuki altyapının oluşturulması, yatırım ortamının iyileştirilmesi ve uluslararası ticaret anlaşmalarının teşvik edilmesi gibi adımlar, bölgedeki DYY akışını artıran faktörler arasındadır. Ancak siyasi istikrarın düşük olduğu veya ekonomik reformların yavaş ilerlediği ülkelerde yabancı yatırımcı ilgisi sınırlı kalmıştır (Majidova, 2009).

DYY'nin ESB ülkelerinde taşıdığı önem, yalnızca sermaye akışından ibaret değildir. Yabancı yatırımlar, bu ülkelerin küresel ekonomiye entegrasyonunu hızlandırmış, yönetim ve iş yapma süreçlerinde modern tekniklerin benimsenmesine olanak tanımıştır. Bu bağlamda, DYY, yalnızca ekonomik büyüme açısından değil, aynı zamanda kurumsal ve sosyal gelişim açısından da stratejik bir araç olarak değerlendirilmiştir.

ESB ülkelerinde DYY'nin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki payını gösteren veriler (Tablo 5), 2000-2020 yılları arasında dikkate değer dalgalanmalar ortaya koymaktadır. Bu veriler, ülkeler arasındaki ekonomik farklılıkları ve DYY'yi çekme kapasitelerinin çeşitliliğini yansıtmaktadır.

Tablo 5

Eski Sovyetler Birliği Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Yatırım (Net inflows %GSYİH)

Ülke	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Aze.	2.46	32.47	54.37	21.38	8.16	6.34	7.60	5.89	11.88	2.98	1.19

Gür.	4.30	4.72	9.61	15.12	12.52	7.52	5.87	10.42	10.96	7.42	3.48
Erm.	5.45	4.66	6.91	7.31	8.09	5.72	4.68	3.50	3.17	2.14	0.46
Rus.	1.03	1.01	2.61	3.80	4.50	2.83	2.29	0.63	2.55	0.53	0.63
Ukr.	1.84	1.58	2.55	5.01	5.69	4.57	4.48	0.63	4.42	3.80	0.19
Kaz.	7.49	10.51	13.01	9.40	12.60	5.04	6.56	3.30	12.55	0.20	4.21
Türkm.	4.51	6.19	5.17	7.11	6.63	16.08	8.90	8.80	6.20	3.94	3.15
Özb.	0.54	0.67	1.47	1.20	1.85	3.34	1.10	1.00	1.93	1.18	2.87
Kır.	-0.2	0.29	7.93	6.42	7.33	9.86	3.95	4.59	9.09	1.74	-5.2
Tac.	2.74	2.95	13.10	11.96	9.43	1.66	3.17	3.58	3.46	2.84	1.31
Bel.	0.93	1.69	0.71	0.97	3.60	2.43	2.23	2.36	2.61	2.38	2.27
Mol.	9.90	5.06	5.81	7.59	12.00	4.26	2.88	3.68	1.10	2.61	1.37

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, https://databank.worldbank.org/metadataglossary/world-development-indicators/series/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS

Azerbaycan, bu dönemde en yüksek DYY oranlarını elde eden ülkelerden biridir. Özellikle 2000'li yılların başında Azerbaycan, 2003 yılında %55.07 oranına ulaşarak zirve yapmıştır. Bu durum, ülkenin petrol ve enerji sektöründe yapılan büyük yatırımların etkisini göstermektedir. Ancak, 2005'ten sonra bu oran düşüşe geçmiş ve 2020'de %1.19 seviyesine kadar gerilemiştir.

Gürcistan, DYY çekme konusunda özellikle 2000'li yılların ortasından itibaren yükselişe geçmiş ve 2007 yılında %18.6 oranına ulaşmıştır. Bu artış, ülkenin ekonomik reformlar ve yatırımcı dostu politikalar uygulamasıyla ilişkilendirilebilir. Gürcistan'da DYY oranları 2014-2017 yılları arasında yüksek seyretmiş ve 2019'da tekrar %7.91'e ulaşarak önemli bir artış göstermiştir.

Ermenistan ise DYY oranlarında daha mütevazı bir performans sergilemiştir. 2000'lerin başında %6 seviyesine çıkan DYY oranları, 2010'lu yıllarda düşüşe geçmiştir. Ermenistan, 2020 yılında %0.46 oranında oldukça düşük bir DYY oranına sahiptir.

Rusya ve Ukrayna gibi büyük ESB ülkeleri, DYY oranları açısından daha düşük seviyelerde kalmıştır. Rusya ve Ukrayna'da DYY oranları, genellikle %4 civarında kalmış; ancak 2020 yılında sırasıyla %0.63 ve %0.19 gibi düşük oranlar kaydedilmiştir. Bu durum, bu ülkelerin siyasi ve ekonomik dalgalanmalardan etkilenmesiyle açıklanabilir.

Orta Asya ülkelerine bakıldığında, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi ülkeler, dönem boyunca DYY oranlarında belirgin dalgalanmalar yaşamıştır. Kazakistan, bazı yıllarda %12 seviyelerini görürken, Türkmenistan'da bazı dönemlerde %20'nin üzerine çıkan oranlar dikkat çekmektedir. Özellikle Türkmenistan, 2009 yılında %22.52 oranına ulaşarak yüksek bir DYY oranı elde etmiştir.

Belarus'da DYY hacmi çok yüksek değerlere ulaşmamakla beraber 2008 yılından sonra nispeten istikrarlı bir yapıya kavuşmuştur. Moldova ise bazı yıllarda (2000, 2006, 2008) iyi sayılabilecek DYY oranlarına ulaşmışken, 2008 sonrası bir azalma trendi sergilemektedir.

Genel olarak, ESB ülkelerinde DYY oranlarının ülkelere göre ve yıllara göre önemli farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Bu farklılıkların temelinde, ülkelerin ekonomik ve politik istikrar seviyeleri, uyguladıkları reformlar ve yabancı yatırımcıları çekme kapasiteleri yatmaktadır. DYY oranlarındaki bu çeşitlilik, bölgedeki ülkelerin büyüme potansiyelleri ve dış yatırım çekme kabiliyetleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Sonuç olarak, ESB ülkeleri için DYY, ekonomilerinin gelişiminde vazgeçilmez bir unsur olmuş; geçiş ekonomilerinin gereksinim duyduğu sermaye ve bilgi birikimi açığını kapatmada kritik bir görev üstlenmiştir. DYY'nin çekilmesinde ülkeler arası farklılıklar devam ederken, bu yatırımların etkisi ülkelerin büyüme potansiyellerini, rekabet avantajlarını ve dış dünyayla entegrasyon süreçlerini şekillendirmeye devam etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM

1.5. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Önemi

Ekonomik büyüme, bir ülkenin üretim kapasitesindeki artışı ifade eder ve genellikle gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) zamanla artması olarak tanımlanır. Bu büyüme, toplumun refah seviyesini yükseltirken iş imkânlarının artması, gelir dağılımının iyileşmesi ve yaşam kalitesinin artması gibi sosyoekonomik faydalar sağlar. Ekonomik büyüme, aynı zamanda devletin eğitim, sağlık, altyapı ve sosyal güvenlik gibi kamu harcamalarını artırmasına da olanak tanır. Bu büyümenin sürdürülebilirliği, sadece doğal kaynaklara bağımlı bir artıştan ziyade teknoloji, sermaye birikimi, iş gücü verimliliği gibi uzun vadeli faktörlere dayandırılmalıdır (Parasız, 2008).

1.5.1. Klasik Büyüme Teorisi

Klasik büyüme teorisi, ekonomik büyümenin temel unsurlarını üretim faktörleri üzerinden açıklayan, Adam Smith, David Ricardo ve Thomas Malthus gibi iktisatçılar tarafından geliştirilen bir yaklaşımdır. Bu teoriye göre, ekonomik büyüme sermaye birikimi, iş gücü artışı ve doğal kaynakların kullanımı gibi faktörlere bağlıdır. Özellikle işbölümü ve uzmanlaşma, üretim verimliliğini artırarak büyümeye katkı sağlar. Ancak klasik teori, büyümenin sınırlı olduğunu öne sürer ve uzun vadede büyümenin durgunlaşacağını belirtir (Parasız, 208).

Klasik teorinin temel bileşenleri şunlardır:

Sermaye (K): Üretim araçlarını, makine ve ekipmanı ifade eder.

İş gücü (L): Üretim sürecinde yer alan insan emeğidir.

Doğal Kaynaklar: Toprak ve ham maddeler gibi sınırlı kaynakları içerir.

Bu teoride üretim, sermaye ve iş gücüne bağlı olarak bir üretim fonksiyonu ile tanımlanır. Klasik büyüme modelinde üretim fonksiyonu genellikle şu şekilde ifade edilir:

$$Y=f(K, L)$$

Bu fonksiyona göre üretim miktarı, sermaye ve iş gücü miktarına bağlı olarak değişir. Bu yaklaşımda, sermaye artışı üretim kapasitesini artırır ve böylece ekonomik büyümeyi sağlar. Ancak, sermaye miktarı arttıkça her ek sermaye biriminin sağladığı verimlilik azalır. Bu olguya azalan verimler ilkesi adı verilir.

Klasik teorinin temel varsayımlarından biri, sermaye ve iş gücü miktarının artmasıyla birlikte üretimin artacağı, ancak bu artışın bir noktadan sonra giderek yavaşlayacağıdır. Bu azalan verim ilkesi, uzun dönemde ekonomik büyümenin sınırlı olacağını öngörür.

Ekonomideki sermaye birikiminin büyüme üzerindeki etkisini görmek için sermaye/çıktı oranı (katsayısı) kullanılır. Bu katsayı, üretimde belirli bir artış sağlamak için ne kadar sermaye gerektiğini ifade eder. Sermaye birikimi sonucunda büyüme üzerinde oluşan azalan getiri şöyle gösterilebilir:

$$\Delta Y=f(\Delta K)$$

Burada

ΔY, üretimdeki değişimi,

ΔK ise sermayedeki değişimi ifade eder. Ancak sermaye arttıkça, her ek sermaye biriminin getirdiği çıktı miktarı giderek azalır.

Thomas Malthus'un katkısı ise büyüme sürecinin sürdürülebilirliği ile ilgilidir. Malthus'a göre nüfus artışı, ekonomik büyümeyi sınırlayan temel faktörlerden biridir. Malthus, nüfusun geometrik dizi ile arttığını (2, 4, 8, 16…), ancak yiyecek ve kaynak üretiminin aritmetik diziyle arttığını (2, 4, 6, 8…) öne sürmüştür. Buna göre, bir noktadan sonra nüfus artışı, kaynakları tüketir ve toplumdaki kişi başına düşen gelir azalır. Bu durum, Malthus'un "denge" olarak adlandırdığı bir noktada nüfus artışının durmasına veya yavaşlamasına yol açar (İslamoğlu ve Akkuzu, 2023).

Bu durumun matematiksel ifadesi, nüfusun kaynakları tükettiği noktayı işaret eden Malthus'un denge formülüne benzer bir denklemle gösterilebilir:

$$P = \frac{R}{C}$$

Burada

P, maksimum sürdürülebilir nüfus miktarını;

R, kaynak miktarını;

C ise kişi başına düşen kaynak tüketimini ifade eder. Bu denge noktasında ekonomik büyüme, kaynakların sınırlı olmasından ötürü durur ve toplum bir denge durumuna ulaşır.

Klasik teoriye göre, büyümenin uzun vadede sınırlanmasının iki ana nedeni vardır:

Azalan Verimler İlkesi: Sermaye miktarı arttıkça her yeni sermaye biriminin sağladığı çıktı azalır, bu da büyüme hızını yavaşlatır.

Nüfus ve Doğal Kaynaklar Sınırı: Malthus'un nüfus teorisine göre, nüfus artışı bir noktada ekonomik büyümeyi sürdürülemez hale getirir. Bu noktada toplum, kaynakların tükenmesi ve nüfusun aşırı artışı ile dengelenir.

Klasik büyüme teorisi, bu yönleriyle büyümenin sürdürülebilir olmadığını savunur. Teori, sınırlı doğal kaynaklar ve nüfus artışının sınırlayıcı etkisini göz önüne alarak ekonominin uzun dönemde büyüme sürecinde bir denge noktasına ulaşacağını öngörür. Bu nedenle, klasik büyüme teorisi modern büyüme modellerinden farklı olarak sürdürülebilir uzun vadeli büyüme yerine, doğal kaynak sınırlamaları altında büyümenin sınırlarını vurgular (İnal, 2013).

1.5.2. Keynesyen Büyüme Teorisi

Keynesyen büyüme teorisi, John Maynard Keynes'in görüşlerine dayanarak, devletin ekonomiye müdahalesinin büyümeyi teşvik etmede oynadığı rolü vurgular. Özellikle ekonominin tam istihdam seviyesinin altında olduğu durumlarda, devlet harcamaları ve diğer politikalar yoluyla toplam talebi artırmanın gerekliliğini savunur. Keynesyen teoriye göre, bir ekonomideki toplam talep yetersizliği, ekonomik daralmalara ve işsizliğe yol açabilir. Bu nedenle devletin, kamu harcamalarını artırarak, vergi indirimleri yaparak veya faiz oranlarını düşürerek ekonomiyi canlandırması önerilir (Parasız, 2008).

Keynesyen bakış açısı, özellikle 1929 Büyük Buhran sırasında geniş kabul görmüş ve birçok ülkenin ekonomi politikalarına yön vermiştir. Keynes'in teorisi, kısa vadeli ekonomik dalgalanmaları dikkate alarak, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği için toplam talep, yatırım ve kamu harcamaları arasındaki dengenin sağlanmasının önemini vurgular. Keynesyen modelde, büyümeyi sağlayan temel unsurlar tüketim harcamaları (C), yatırım harcamaları (I) ve kamu harcamalarıdır (G). Toplam talep şu şekilde ifade edilir:

$$Y = C + I + G$$

Burada

Y, ekonominin toplam üretim veya gelir seviyesini gösterir. Keynesyen teoriye göre, toplam talebin yetersiz olduğu durumlarda işsizlik artar ve bu da ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler. Bu nedenle devletin müdahalesiyle toplam talep artırılmalı ve büyüme desteklenmelidir.

Keynesyen büyüme teorisinin bir uzantısı olarak Harrod-Domar büyüme modeli, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği ve istikrarı konusuna odaklanır. Sir Roy Harrod ve Evsey Domar tarafından geliştirilen bu model, büyümeyi yatırımlar ve tasarruflar üzerinden açıklar ve

Keynesyen düşünceye dayanır. Harrod-Domar modeline göre, ekonomik büyüme için yatırım ve sermaye birikimi kritik önem taşır (Pietak, 2014). Model, sermaye/üretim oranı (k) ve tasarruf oranı (s) ile büyümeyi formüle eder.

Ekonominin büyüme oranı (g) şu denklemle gösterilir:

$$g = \frac{s}{k}$$

Bu denklemde:

g: Ekonominin büyüme oranıdır.

s: Ekonomideki tasarruf oranını ifade eder. Yüksek bir tasarruf oranı daha fazla yatırım yapılmasına olanak tanır.

k: Sermaye/üretim oranıdır. Bu oran, üretimde belirli bir artış sağlamak için ne kadar sermaye gerektiğini ifade eder.

Bu modele göre, büyümenin sürdürülebilmesi için tasarruf oranının sermaye/üretim oranına uygun olması gerekir. Yani, tasarruf oranı yüksekse ve sermaye verimli bir şekilde kullanılıyorsa büyüme hızlanır. Ancak sermaye arttıkça azalan getiri yasası devreye girdiğinden, yatırımların büyüme üzerindeki etkisi giderek azalır. Bu durum, Harrod-Domar modelinin Keynesyen yaklaşımın ötesine geçerek büyüme sürecini uzun vadeli bir analizle ele almasını sağlar (İnal, 2013).

Harrod-Domar modelinde üç tür büyüme oranı dikkate alınır:

Gerçekleşen büyüme oranı (g): Ekonominin fiili büyüme oranıdır.

Doğal büyüme oranı (n): İş gücü artışı ve teknolojik gelişmeye bağlı olarak ekonominin ulaşabileceği maksimum büyüme oranıdır.

Garanti edilen büyüme oranı ($g*$): Sermaye tam kapasite ile kullanıldığında ekonominin sürdürülebilir büyüme oranıdır (Pietak, 2014).

Harrod-Domar teorisinde gerçekleşen büyüme oranı (g) garanti edilen büyüme oranının ($g*$) altında kalırsa, işsizlik ve kapasite fazlalığı ortaya çıkar; yani ekonomi tam kapasiteyle çalışmaz. Aksine, gerçekleşen büyüme oranı garanti edilen büyüme oranının üzerinde ise, talep fazlası nedeniyle ekonomik dengesizlikler ve enflasyon riski oluşur. Bu model, ekonomide dengenin sağlanabilmesi için yatırımlar ve sermaye/üretim oranının uyum içinde olması gerektiğini öne sürer (İnal, 2013).

Harrod-Domar modelinin temel varsayımlarından biri, büyüme sürecinde teknolojik gelişmenin dışsal bir faktör olarak kabul edilmesidir. Teknolojik ilerleme, modelde büyümeyi

etkileyen bir faktör olarak düşünülmez. Bu da modelin uzun vadede sınırlı kaldığı anlamına gelir. Yani, büyümenin devam edebilmesi için tasarruf oranlarının yüksek olması yeterli değildir; teknolojik yenilik ve verimlilik artışları da gereklidir (İnal, 2013).

Keynesyen büyüme teorisi, kamu harcamaları ve devlet müdahalesinin büyüme üzerindeki etkisine odaklanırken, Harrod-Domar modeli büyümenin sürdürülebilirliği için gerekli olan sermaye birikimi ve tasarrufların önemini vurgular. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde Harrod-Domar modelinin uygulanabilirliği yüksek görülmüş, bu ülkelerdeki sermaye birikiminin artırılması ekonomik büyümenin sağlanması için temel stratejilerden biri olmuştur (Parasız, 2008).

Özetle, Keynesyen büyüme teorisi kısa vadede toplam talebi artırarak büyümeyi teşvik etmeyi savunurken, Harrod-Domar modeli uzun vadede büyümenin sürdürülebilirliği için sermaye ve tasarruf oranlarına dikkat edilmesi gerektiğini öne sürer. Bu iki model, özellikle Büyük Buhran ve sonrasında dünya ekonomisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

1.5.3. Neoklasik Büyüme Teorisi

1950'lerde Robert Solow ve Trevor Swan tarafından geliştirilen Neoklasik Büyüme Teorisi, büyümenin sermaye birikimi, iş gücü artışı ve teknolojik ilerleme gibi faktörlere dayandığını ileri sürer. Bu teori, ekonominin uzun vadeli büyüme hızının esas olarak dışsal bir faktör olan teknolojik ilerlemeye bağlı olduğunu savunur. Solow-Swan büyüme modeli olarak da bilinen bu yaklaşım, özellikle sermaye birikiminin ekonomiye olan katkısının giderek azaldığını, bu yüzden sermaye birikiminin tek başına sürdürülebilir büyümeyi sağlayamayacağını öne sürer (Acemoğlu, 2007).

Neoklasik teorinin temel varsayımlarından biri, azalan marjinal verim yasasıdır; yani, sermaye birikimi arttıkça, sermayenin üretime katkısı giderek azalır. Bu nedenle, uzun vadede büyümenin sürdürülmesi için teknolojik gelişme kritik bir faktör olarak görülmektedir (Acemoğlu, 2007).

- **Solow Büyüme Modeli**

Solow büyüme modeli, üretim sürecinde sermaye, iş gücü ve teknolojik ilerlemenin etkilerini gösteren bir üretim fonksiyonuna dayanır. Solow modeli, Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanılarak şu şekilde ifade edilir:

$$Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{1-\alpha}$$

Bu denklemde:

Y: Toplam üretim veya çıktı miktarını,

A: Teknoloji seviyesini,

K: Sermaye miktarını,

L: İş gücü miktarını,

α: Sermayenin üretim üzerindeki katkısını ifade eden bir katsayıdır.

Bu fonksiyonun en önemli özelliği, azalan marjinal getirileri yansıtmasıdır. Yani, sermaye miktarı arttıkça her bir ek sermaye biriminin sağladığı katkı azalır. Azalan getiri ilkesi, ekonomide yalnızca sermaye birikimi yoluyla sınırsız büyümenin mümkün olmadığını gösterir. Solow modeline göre, büyümenin sürdürülebilirliği için dışsal bir faktör olan teknolojik gelişmeye ihtiyaç vardır. Teknoloji düzeyi (A) sabit kalırsa, sermaye ve iş gücü artışı büyümeyi sürdüremez (Acemoğlu, 2007).

- **Sermaye Birikimi ve Denge**

Solow modelinde, ekonomik büyüme sermaye birikimi ve iş gücü artışına bağlıdır, ancak uzun vadede büyümeyi devam ettirebilecek olan temel faktör teknolojik ilerlemedir. Sermaye birikimi, tasarruf oranı (s) ve sermayenin yıpranma oranı (δ) ile ilişkilidir. Solow modelinde sermaye birikimi denklemi şu şekilde gösterilir:

$$\Delta K = sY - \delta K$$

Burada:

ΔK: Sermaye stokundaki değişimi ifade eder.

sY: Ekonomideki toplam tasarruf miktarını ifade eder.

δK: Sermayenin yıpranma oranına bağlı olarak kaybedilen sermaye miktarını ifade eder.

Ekonomi, uzun dönemde bir durağan durum (steady state) dengesine ulaşır. Bu durumda, sermaye birikimi sona erer ve büyüme oranı tamamen teknolojik ilerlemeye bağlı hale gelir. Durağan durumda sermaye birikimi şu koşulla sağlanır:

$$sY = \delta K$$

Bu durumda, ekonomik büyüme yalnızca teknolojik ilerleme oranında devam eder. Solow modelinde teknolojik ilerleme dışsal bir faktör olarak kabul edildiği için, ekonominin uzun vadeli büyüme potansiyeli, teknoloji düzeyindeki değişimlere bağlıdır.

- **Nüfus Artışı ve Teknolojik Gelişme**

Solow modeline göre nüfus artışı da büyümeyi etkileyen önemli bir faktördür. Ancak nüfus artışı, kişi başına düşen sermayeyi azalttığı için ekonominin durağan duruma ulaşmasını hızlandırabilir. Modelde nüfus artışı n oranında gerçekleşiyorsa, kişi başına düşen sermaye miktarı denklemi şu şekilde ifade edilir:

$$\frac{\Delta k}{k} = \frac{sY}{K} - (\delta + \mathrm{n})$$

Burada, k=K/L kişi başına düşen sermaye miktarını ifade eder. Nüfus artışıyla birlikte sermaye birikimi azalır, dolayısıyla büyümenin sürdürülebilirliği zorlaşır. Uzun dönemde büyümenin sürdürülebilmesi için teknolojik ilerlemenin devam etmesi gerekir.

- **Teknolojik Gelişme ve Ekonomik Büyüme**

Neoklasik teorinin en önemli varsayımlarından biri, teknolojik ilerlemenin dışsal bir unsur olduğudur. Teknolojik ilerleme, üretim sürecini daha verimli hale getirerek sermaye ve iş gücünden elde edilen çıktıyı artırır. Bu nedenle, neoklasik modelde uzun vadeli büyüme yalnızca teknolojik gelişme ile sürdürülebilir. Solow modeline göre, teknolojik ilerleme olmadığında büyüme oranı sıfıra yakın bir değere geriler. Teknolojinin büyümeyi etkileme düzeyini gösteren denklemler, modeldeki çıktı artışının uzun vadede devam etmesini sağlayan unsurdur.

- **Harrod-Domar Modeli ile Farkı**

Neoklasik büyüme teorisi, Keynesyen düşünceden türeyen Harrod-Domar modelinden farklı olarak, teknolojik gelişmeyi dışsal bir faktör olarak kabul eder. Harrod-Domar modeli ise büyümeyi sadece sermaye birikimi ve tasarruf oranına dayandırır. Neoklasik modelde sermaye artışı, azalan getiri ilkesiyle sınırlı olduğundan, uzun vadede büyümeyi devam ettirebilmek için dışsal bir teknolojik gelişme gereklidir. Harrod-Domar modelinde garanti edilen büyüme oranı önemli bir yer tutarken, Solow modelinde ekonomik büyüme potansiyelinin teknolojik ilerlemeye bağlı olduğu kabul edilir (İnal, 2013).

1.5.4. Modern Büyüme Teorileri

Modern büyüme teorileri, özellikle 1980'lerden sonra, neoklasik büyüme teorisinin eksikliklerini gidermek ve ekonomik büyümenin daha derinlemesine analiz edilmesi amacıyla geliştirilmiştir. Neoklasik teoride, büyüme uzun vadede dışsal faktörlere, özellikle teknolojik gelişmeye bağlı olarak görülürken, modern teoriler büyümenin daha çok içsel faktörlere – özellikle insan sermayesi, teknoloji, yenilik ve kurumsal yapılar –bağlı olduğuna işaret eder. Bu tür teoriler, ekonomik büyümeyi yalnızca sermaye ve iş gücünün artırılmasından ibaret görmeyip, daha dinamik ve karmaşık bir süreç olarak ele alır (Parasız, 2008).

1) İçsel Büyüme Teorisi

İçsel büyüme teorisi, ekonomik büyümenin dışsal faktörlerden ziyade, ekonominin içsel özelliklerinden kaynaklandığını savunur. Bu teori, özellikle Paul Romer ve Robert Lucas gibi

iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. İçsel büyüme teorisi, teknolojik ilerlemenin ve bilgi birikiminin ekonominin kendi içsel dinamikleriyle şekillendiğini belirtir. Bu modelde, yenilik, eğitim, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) gibi faktörlerin uzun vadeli büyümeyi sürdürülebilir kılmadaki rolü vurgulanır (İnal, 2013).

Romer, içsel büyüme teorisini geliştirirken, yenilikçi faaliyetlerin ve bilgi üretiminin ekonominin büyüme sürecinde temel motorlar olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, teknolojik gelişmenin dışsal değil, doğrudan üretim sürecinin bir parçası olduğunu savunur. Romer'ın modeli, üretim fonksiyonunu şu şekilde genelleştirir:

$$Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta} \cdot H^{y}$$

Burada:

Y: Çıktı,

A: Teknoloji seviyesini ifade eder, ancak burada teknoloji bir dışsal faktör değil, bir içsel üretim süreci olarak kabul edilir,

K: Sermaye,

L: İş gücü,

H: İnsan sermayesi, yani eğitim ve bilgi birikimi gibi unsurları ifade eder.

α, β, ve γ parametreleri ise, her bir üretim faktörünün (sermaye, iş gücü ve insan sermayesi) toplam çıktıya katkısının derecesini gösteren paydalık katsayılardır. Bu katsayılar, her faktörün üretim fonksiyonunda ne kadar etkin olduğunu ve büyüme üzerindeki etkisini belirler (Parasız, 2008).

Romer'ın modelinde, teknolojik gelişme, bilgi birikimi yoluyla kendiliğinden gelişen bir süreç olarak tanımlanır. Bu modelde, Ar-Ge faaliyetleri ve inovasyon ekonominin büyümesine katkı sağlayan temel içsel unsurlar olarak kabul edilir.

2) **Robert Lucas ve Beşeri Sermaye.** Bir diğer önemli içsel büyüme teorisyenlerinden olan Robert Lucas, büyümeyi yalnızca fiziksel sermaye ile değil, insan sermayesi ile de ilişkilendirir. Lucas'a göre, eğitim ve beceri gelişimi gibi faktörler, verimliliği artırarak büyümeyi sürdürülebilir kılabilir. Lucas'ın modelinde, insan sermayesi büyümenin temel itici gücü olarak kabul edilir. Lucas'ın içsel büyüme modelinde, büyüme

oranı insan sermayesinin artırılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte, Lucas, teknolojik ilerlemenin sadece dışsal değil, aynı zamanda eğitim ve bilgi birikiminin içsel bir unsuru olduğunu vurgular (İnal, 2013).

3) **Yeşil Büyüme ve Sürdürülebilirlik.** Modern büyüme teorileri arasında, çevresel sürdürülebilirlik ve doğa dostu büyüme yaklaşımları da öne çıkmaktadır. Yeşil büyüme teorisi, çevreyi koruyarak ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılmayı amaçlayan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, doğal kaynakların tükenmesini engellemeyi ve çevre kirliliğini azaltmayı hedefler. Yeşil büyüme politikaları, yenilenebilir enerji, çevre dostu teknolojiler ve sürdürülebilir üretim yöntemlerinin teşvik edilmesi üzerine yoğunlaşır. Bu yaklaşımlar, büyümenin çevreye zarar vermemesi ve uzun vadede doğal kaynakların korunması için önemli rol oynar (Özaslan, 2023).

4) **Yeni Schumpeteryen Büyüme Teorisi.** Joseph Schumpeter, ekonomik büyümenin, girişimcilik ve yenilikçilik gibi dinamik unsurlarla şekillendiğini savunmuştur. Schumpeter'e göre, "yaratıcı yıkım" (creative destruction) süreci, eski teknolojilerin ve iş modellerinin yerine yenilerinin geçmesini ifade eder. Yeni Schumpeterian büyüme teorisi, bu anlayışı daha geniş bir çerçevede ele alır ve yeniliklerin ekonomik büyümedeki rolünü daha kapsamlı bir şekilde açıklar. Bu teoriye göre, yenilikçi girişimler ve teknolojik gelişmeler, büyüme için gerekli itici güçleri oluşturur. Schumpeter'in teorisi, içsel büyüme teorisinin bir parçası olarak kabul edilebilir, çünkü büyümenin temeli dışsal faktörlerden çok içsel inovasyonlara dayanır (Fikirli ve Çetin, 2017).

Modern büyüme teorileri, teknolojik ilerlemeyi ve inovasyonu içsel faktörler olarak kabul ederken, sürdürülebilir büyümenin sağlanabilmesi için eğitim, AR-GE ve insan sermayesi gibi unsurların sürekli geliştirilmesini savunur. Ayrıca, bu teoriler çevresel sürdürülebilirlik ve kurumsal yapının büyüme üzerindeki etkisini vurgular.

Ekonomik büyümenin uzun vadede sürdürülebilir olması için yeşil büyüme politikaları, teknolojik inovasyon, insan sermayesinin geliştirilmesi, girişimcilik ve yenilikçilik gibi unsurların desteklenmesi önemlidir. Modern büyüme teorileri, aynı zamanda büyümenin sadece daha fazla kaynak kullanımı ile değil, verimlilik artışı ve daha etkin kaynak kullanımı ile gerçekleşebileceğini kabul eder.

1.6. Doğrudan Yabancı Yatırım

DYY kavramı, ardındaki motivasyonları ve etkileri iki ana katmanda ele alır: Çok Uluslu Şirket (ÇUŞ) faaliyetleri olarak ve sermaye akışı olarak DYY. Bu iki katmana bağlı olarak, DYY çeşitli kriterlere göre sınıflandırılabilir. İlk olarak, DYY, "birden fazla ülkede katma değer üreten veya bu faaliyetleri bir biçimde kontrol eden bir işletme" olarak tanımlanan ÇUŞ kavramıyla yakından ilişkilidir. Bu çerçevede, DYY, yatırımcıya mülkiyet ya da kontrol sağlayarak ÇUŞ olabilmesine olanak tanır. DYY, "bir varlık veya ara malların aktarımı" olarak tanımlanabilir ve aynı zamanda bir "girişimcilik sürecidir". ÇUŞ faaliyetleri olarak DYY, somut varlıkların yanı sıra yönetim bilgisi, organizasyonel uzmanlık, teknoloji ve girişimcilik unsurlarını da kapsar. Finansal sermaye genelde transfer edilse de, bu zorunlu bir durum değildir. ÇUŞ faaliyetleri, sermaye içermeyen kontrat yapma, franchising veya lisanslama gibi biçimlerde de gerçekleşebilir. Ayrıca bir ÇUŞ, pratikte nadir olsa da, ev sahibi ülkeye sermaye aktarmak yerine o ülkede sermaye temin ederek de DYY gerçekleştirebilir (Velten, 2022).

DYY'nin ikinci katmanı ise sermaye hareketi olarak bir yatırım niteliğindedir. Bu bakış açısına göre, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) DYY'yi şu şekilde tanımlar: "Doğrudan yabancı yatırım, bir ekonomide yerleşik bir işletmenin (doğrudan yatırımcı) başka bir ekonomide yerleşik bir işletmeye (doğrudan yatırım yapılan işletme) kalıcı bir ilgi duyma amacını yansıtır. Bu kalıcı ilgi, doğrudan yatırımcı ile yatırım yapılan işletme arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığına ve işletmenin yönetimi üzerinde belirgin bir etkiye işaret eder". Bu tanımın ayırt edici özellikleri "uzun vadeli ilişki" ve "yönetim üzerinde belirgin etki"dir. İstatistiksel olarak bu koşullar, yatırımcının oy gücünün %10 veya daha fazlasına sahip olması halinde sağlanmış kabul edilir. Yatırımcıya daha az etki imkânı veren yatırımlar ise portföy yatırımı olarak nitelendirilir; bu tür yatırımlar, yönetim katılımı olmaksızın yalnızca kısa vadeli sermaye amaçları için yapılır (Velten, 2022).

DYY'nin bir ÇUŞ faaliyeti ve sermaye hareketi olarak her iki perspektifi de DYY'nin yerel bir varlık üzerinde kontrol gerektirdiğini göstermektedir. Bu kontrol, azınlık mülkiyeti ile de sağlanabilir. Sermaye hareketi açısından bakıldığında, OECD'nin %10'luk eşik değeri bu durumu açıklar; ancak bu oran, yalnızca yatırımcıların kalıcı ilgisini istatistiksel olarak belirlemek için bir vekil değer olarak kullanılır. Diğer yandan, DYY'nin bir ÇUŞ faaliyeti olarak ele alınması, işletme faaliyetlerinin sınır ötesi bir unsur olarak yabancı nitelikte değerlendirilebilecek kadar güçlü

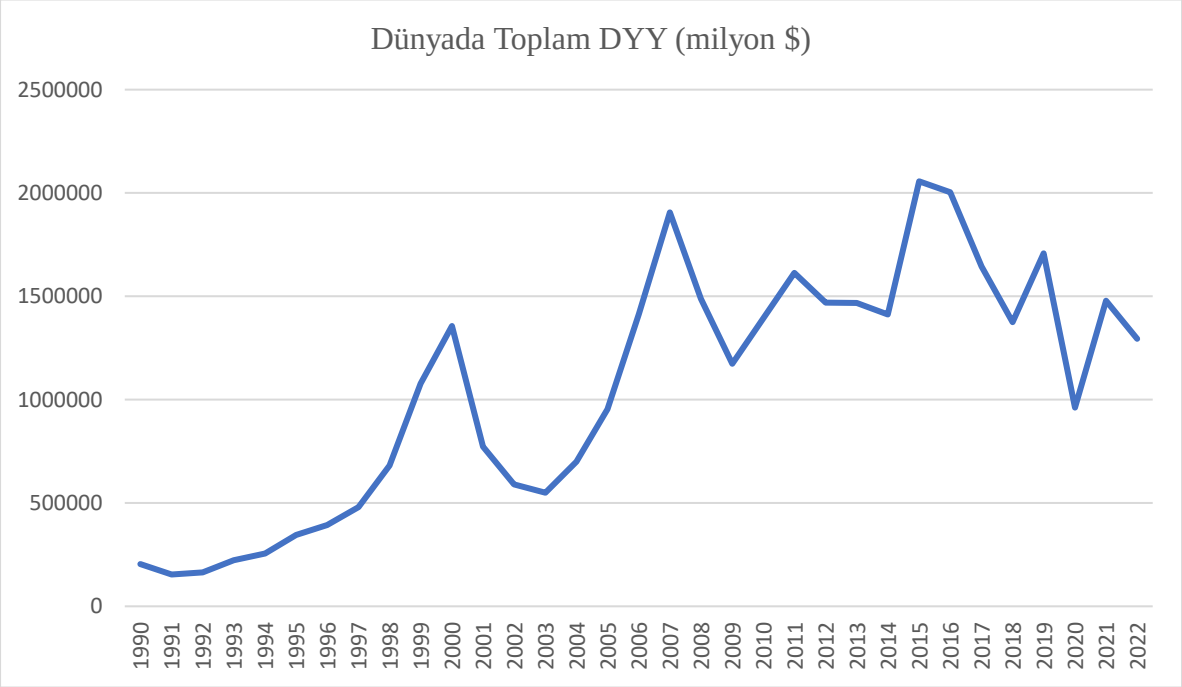
olduğu bir durumu tanımlar. Azınlık mülkiyeti de bu güçlü yabancı unsuru sağlamada yeterli olabilir (Moosa, 2022).

1990'dan 2022'ye kadar yıllık dünya toplam DYY girişleri incelendiğinde (Şekil 7), yatırım eğilimlerinde belirgin dalgalanmalar gözlemlenmektedir. 1990'ların başında görece düşük seviyelerde (200 milyar dolar civarında) başlayan DYY girişleri, 1998 yılına kadar istikrarlı bir artış trendi izlemiş ve 1998'de 681 milyar dolara, 1999'da ise 1 trilyon doların üzerine çıkmıştır. Bu dönemde küresel finansal entegrasyonun hızlanması ve gelişmekte olan piyasalara yönelik yatırım ilgisinin artması etkili olmuştur.

2000'li yıllarda ise DYY girişlerinde dalgalanmalar dikkat çekmektedir. 2000 yılında zirveye ulaşan yatırımlar, 2001'de keskin bir düşüş yaşamıştır. 2008 Küresel Finansal Krizi sırasında yatırımlarda önemli bir gerileme yaşanmış; 2008'de 1,4 trilyon doları aşan yatırımlar, 2009'da 1,17 trilyon dolara inmiştir. Bu dönem, krizin DYY üzerinde doğrudan bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Şekil 7

Dünyada Toplam DYY Miktarı, 1990-2022 (Milyon ABD Doları)

Kaynak: UNCTAD, https://unctad.org/topic/investment/world-investment-report

2010-2020 döneminde ise DYY girişlerinde dalgalı bir seyir izlenmiştir. 2015'te dikkat çekici bir yükselme ile 2 trilyon doları aşan yatırımlar, sonraki yıllarda bir miktar gerilemiş; özellikle 2020 yılında pandeminin etkisiyle ciddi bir düşüş göstererek 961 milyar dolara kadar gerilemiştir.

2021 yılında pandemi sonrası toparlanma ile DYY girişleri yeniden artmış ancak 2022'de tekrar gerileyerek 1,29 trilyon dolar seviyesine düşmüştür. Bu veri seti, küresel ekonomik koşulların DYY girişleri üzerindeki etkisini yansıtırken, özellikle ekonomik krizler ve pandemi gibi küresel olayların DYY dalgalanmalarında belirgin bir rol oynadığını göstermektedir.

1.6.1. DYY'nin Belirleyicileri

DYY'yi tanımlamak için en önemli özellikler, pazar büyüklüğü, pazarın büyüme potansiyeli, ekonomik kalkınma düzeyi, yığılma, kentleşme, insan sermayesi, iş gücü maliyetleri, hükümet politikaları ve entegrasyon stratejileri gibi belirleyici unsurların analiz edilmesidir. Bu faktörler, yurtdışında yatırım yapmanın uygulanabilirliğini belirleyen ana unsurlardır. Bu noktada, DYY ve büyüme arasındaki ilişki karşılıklı etkileşime dayalı bir süreçtir; DYY, ev sahibi ekonomideki üretimi artırmakla kalmaz, aynı zamanda ekonomik kalkınma düzeyi de DYY çekmede önemli bir rol oynar (Saygın, 2017)

1.6.1.1. Pazar büyüklüğü

Pazar büyüklüğü, yatırımcıların kar elde edebileceği potansiyel tüketici tabanının büyüklüğünü ifade eder. Örneğin, 2022 verilerine göre Çin, Hindistan ve ABD gibi yüksek nüfuslu ve büyük pazarlara sahip ülkeler, geniş tüketici tabanlarıyla DYY çekiminde ilk sıralarda yer almaktadır. Daha büyük bir pazar, ürünlerin ve hizmetlerin geniş bir tüketici kitlesine sunulması anlamına geldiği için yatırımcıların bu tür pazarlara ilgisini artırır (Ayten, 2021).

1.6.1.2. Pazarın büyüme potansiyeli

Pazarın büyüme potansiyeli yüksek ülkeler, DYY açısından cazip hale gelmektedir. Yatırımcılar, gelecek yıllarda ekonomisi büyüyecek ülkelere yatırım yaparak karlarını artırmayı hedeflerler. Örneğin, Afrika kıtasında birçok ülke hızla büyüyen pazarlarıyla dikkat çekmekte olup, özellikle son 10 yılda Afrika'ya yapılan DYY akışında artış gözlenmiştir. Bu durum, DYY kararlarının ülkelerin büyüme potansiyeline duyarlı olduğunu göstermektedir.

1.6.1.3. Yüksek ekonomik kalkınma düzeyi

Yüksek kalkınma düzeyine sahip ülkeler, DYY açısından daha çekici kabul edilir. Altyapı yatırımları, eğitimli iş gücü ve tüketici harcamaları gibi faktörler, gelişmiş ülkelerde daha yaygın olduğundan, yatırımcılar bu ülkelerde daha az risk görür. Örneğin, IMF verilerine göre Avrupa ve Kuzey Amerika gibi yüksek kalkınmış bölgeler, 2020'de toplam DYY'nin %60'ından fazlasını çekmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ise, düşük üretim maliyetleri ve büyüme potansiyeli, yatırım çekmede öne çıkmaktadır (Aytekin, 2019).

1.6.1.4. Yığılma (Agglomeration)

Aynı sektörde faaliyet gösteren firmaların bir arada bulunduğu bölgeler, diğer yatırımcılar için çekici hale gelir. Bu tür yığılma alanları, üretim maliyetlerini düşürmek, bilgi paylaşımını artırmak ve kalifiye iş gücüne ulaşmak açısından avantaj sağlar. Örneğin, ABD'nin Kaliforniya eyaletindeki Silikon Vadisi, teknoloji şirketleri için bir yığılma merkezi olup, bu bölgede faaliyet gösteren firmalar arasında bilgi ve insan kaynağı paylaşımı yaygındır. Yatırımcılar için böyle bölgeler, mevcut ekosistemden faydalanma olanağı sunduğu için DYY açısından önemlidir.

1.6.1.5. Kentleşme

Kentleşme, bir ülkenin ekonomik gelişimi ve yatırım potansiyelini gösteren önemli bir ölçüttür. Kentleşmiş bölgeler, altyapı olanakları, eğitim düzeyi ve piyasa erişimi açısından yatırımcılar için cazip hale gelir. Örneğin, Dünya Bankası verilerine göre, kentleşme oranı yüksek olan ülkeler, DYY açısından daha caziptir. Kentleşme süreci, tüketim alışkanlıklarının değişmesine ve yeni pazarlara erişime olanak tanıyarak DYY'nin yönünü şekillendirir.

1.6.1.6. Beşeri sermaye

Eğitimli ve kalifiye iş gücüne sahip ülkeler, DYY çekiminde avantajlıdır. Özellikle bilgi yoğun sektörlerde (teknoloji, finans, biyoteknoloji gibi) insan sermayesinin niteliği, yatırımcılar için temel bir belirleyici olur. Örneğin, OECD verilerine göre, yüksek eğitim seviyesine sahip olan ülkeler (ABD, Almanya gibi) DYY çekme açısından daha avantajlıdır. Kalifiye iş gücü, şirketlerin verimliliğini ve inovasyon kapasitesini artırarak daha sürdürülebilir bir büyüme sunar (Saygın, 2017).

1.6.1.7. İş gücü maliyetleri

İş gücü maliyetleri, üretim maliyetlerini doğrudan etkileyen önemli bir faktördür. Örneğin, ASEAN ülkeleri, düşük iş gücü maliyetleri sayesinde tekstil, elektronik ve otomotiv gibi sektörlerde önemli miktarda DYY çekmektedir. Ancak iş gücü maliyetlerinin düşük olması tek başına yeterli değildir; kalifiye iş gücüne de ihtiyaç vardır. Bu nedenle, yatırımcılar için maliyet avantajı sunan ülkeler cazip hale gelirken, bazı sektörlerde iş gücü kalitesine de dikkat edilmektedir (Aytekin, 2019).

1.6.1.8. Hükümet Politikaları

Stabil ve yatırım dostu hükümet politikaları, yabancı yatırımcılar için güven verici bir ortam yaratır. Örneğin, Singapur, düşük vergi oranları, mülkiyet haklarının korunması ve iş yapma kolaylığıyla DYY çekme kapasitesini artırmıştır. Bu tür yatırım teşvikleri, ülkeler arasında rekabet avantajı yaratarak DYY akışını yönlendirmektedir. Öte yandan, yüksek bürokrasi veya siyasi istikrarsızlık, yatırımcıları caydırıcı bir etki yapabilir (Aytekin, 2019).

1.6.1.9. Entegrasyon Stratejileri ve Bölgesel İş Birlikleri

Bir ülkenin ticaret bloklarına (örneğin Avrupa Birliği, ASEAN) üyeliği veya serbest ticaret anlaşmaları yapması, yabancı yatırımcılar için cazip hale gelir. Örneğin, Avrupa Birliği, yatırımcılara daha geniş bir pazara erişim sağlarken, ASEAN da Güneydoğu Asya'daki pazarlara girişi kolaylaştırmaktadır. Bölgesel entegrasyon, DYY kararlarını olumlu etkileyerek yatırım yapılacak ülkeye daha geniş bir erişim sunar (Arık, Akay, Zanbak, 2013).

Bu unsurların her biri, DYY'nin yönünü ve miktarını belirleyen anahtar değişkenlerdir. Birçok ülkede DYY politikalarının geliştirilmesi, bu faktörlerin ülkeye uyarlanması ile mümkündür. DYY çekmek, ülkeye sermaye girişi sağlamakla birlikte, ekonomik büyümeye de katkı sunar.

1.6.2. DYY'nin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri

DYY, ev sahibi ülkenin ekonomik büyümesine sermaye, teknoloji, yönetim bilgisi ve istihdam fırsatları sağlama yoluyla katkıda bulunarak önemli bir kaynak sağlar. Özellikle gelişmekte olan ekonomiler için DYY, yerel yatırımcıların erişemeyeceği kaynakların sağlanmasıyla kritik bir rol oynamaktadır. DYY'nin ev sahibi ülkeye çeşitli açılardan sağladığı bu

katkılar; sermaye akışı, teknoloji transferi, yönetim becerileri, istihdam yaratılması, ödemeler dengesi ve uluslararası ticaret üzerindeki etkiler başlıkları altında incelenebilir.

1.6.2.1. Sermaye Akışı

DYY'nin sağladığı sermaye akışı, ev sahibi ülkede uzun vadeli yatırımları finanse ederek ekonomik büyümeyi destekler. Çok uluslu şirketler (ÇUŞ) genellikle yüksek riskler alarak uzun vadeli projelere yatırım yapar ve bu projelerden getiri elde edildiğinde kârlarını geri alırlar. ÇUŞ'ler genellikle büyük ölçekli yapıları ve finansal güçleri sayesinde, yerel firmaların ulaşamadığı fonlara erişebilmekte veya sermaye piyasalarından daha kolay borçlanabilmektedirler. Ayrıca, sermaye akışı, yerel yatırımları destekleme potansiyeline sahiptir. DYY'nin yerel yatırımları teşvik ederek genel yatırım hacmini artırdığı; sermaye girişlerinde bir dolarlık artışın yerel yatırımlarda da benzer bir artışa yol açtığına dair ampirik bulgular mevcuttur. Bu anlamda, DYY'nin yerel yatırımcılar için de yatırımları artırıcı bir etki yarattığı görülmektedir (Hasbi, 2022).

1.6.2.2. Teknoloji Transferi

Teknolojik ilerlemenin ekonomik büyüme üzerindeki kritik rolü yaygın olarak kabul edilmektedir (Romer, 1990). DYY, ev sahibi ülkeye modern ve daha temiz teknolojilerin girişini sağlayarak sanayileşme ve ekonomik gelişimi destekler. DYY ile sağlanan teknoloji iki şekilde değerlidir: Üretim sürecinde (örneğin, petrol arama ve rafine etme teknolojileri) veya bir ürün içinde (örneğin, kişisel bilgisayarlar) somutlaştırılabilir. Ancak pek çok ülke, kendi yerel teknoloji ve ürün geliştirme kapasitesine sahip olmadığından, DYY ile gelen teknoloji transferi ekonomik gelişimleri için vazgeçilmezdir. OECD (1991) raporuna göre, DYY aracılığıyla yapılan teknoloji transferlerinin, ev sahibi ülkede verimlilik ve ekonomik büyümeye olumlu katkılarda bulunduğu geniş bir literatürle desteklenmektedir.

1.6.2.3. Yönetim Becerileri ve İş Uygulamaları

DYY, ev sahibi ülkenin mevcut bilgi birikimini, iş gücü eğitimi, beceri transferi ve yeni yönetim uygulamaları yoluyla artırır. ÇUŞ'lerin sunduğu yönetim ve organizasyon uygulamaları sayesinde, yerel firmalar daha etkin ve verimli hale gelme fırsatı bulur. Ayrıca, yabancı firmalardan edindikleri deneyimle yerel çalışanlar, teknik ve yönetim pozisyonlarında gelişerek kendi yerel firmalarını kurabilir veya mevcut firmalara yönetim becerileri kazandırabilirler. DYY'nin ev sahibi

ülkelere sağladığı yönetim faydaları; operasyonel verimlilik, girişimcilik yeteneği ve çalışanların eğitimi yoluyla sağlanan dışsallıklar olarak sınıflandırılmaktadır.

1.6.2.4. İstihdam Yaratma Etkileri

DYY'nin istihdam üzerindeki etkileri hem doğrudan hem de dolaylı yollardan gerçekleşmektedir. Özellikle iş gücü arzının yüksek olduğu ülkelerde, ÇUŞ'lerin yarattığı istihdam fırsatları öne çıkan olumlu bir etkidir. Doğrudan istihdam etkisi, ÇUŞ'lerin ev sahibi ülkedeki vatandaşları istihdam etmesiyle oluşur. Dolaylı istihdam etkisi ise, ÇUŞ çalışanlarının yerel harcamalarının artışı ve tedarik zincirindeki yerel firmalarla yapılan işbirlikleri sayesinde yaratılır. Örneğin, Toyota'nın Fransa'daki yatırımı doğrudan 2000 kişiye iş sağlamış, destekleyici sektörlerde de ek 2000 iş yaratmıştır. Bunun yanı sıra, ev sahibi ülkelerde tarım gibi sektörlerden sanayi ve hizmet sektörlerine insan gücünün geçişi sürdürülebilir büyüme için önem taşır. DYY'nin gelişmekte olan ülkelerde istihdam yaratma etkisi gelişmiş ülkelere kıyasla daha büyük olup, özellikle imalat sektöründe önemlidir (World Investment Report, 1999).

1.6.2.5. Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri

DYY'nin ev sahibi ülkenin ödemeler dengesi üzerinde üç ana etkisi olabilir. İlk olarak, bir ÇUŞ'ün yabancı bir ülkede yan kuruluş kurmasıyla ev sahibi ülkenin sermaye hesabına pozitif bir sermaye girişi gerçekleşir; ancak bu yalnızca bir kerelik bir etkidir. İkinci olarak, DYY, ithal ürünlerin veya hizmetlerin yerini alıyorsa ev sahibi ülkenin cari dengesine katkıda bulunabilir. Üçüncü olarak ise, DYY yoluyla kurulan bir yan kuruluşun diğer ülkelere ihracat yapması durumunda cari dengeye olumlu bir etkisi olur. Özellikle üretim sektöründe DYY'nin ödemeler dengesine katkısı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklılık gösterebilir (Dunning, 1961).

1.6.2.6. Uluslararası Ticaret Üzerindeki Etkileri

DYY, ev sahibi ülkenin dış ticaretine, yatırımın amacına bağlı olarak çeşitli etkiler yapabilir. Verimlilik arayışlı DYY, genellikle ihracat için üretim yaparken, yerel firmalar bu üretim süreçlerine girdi sağlayarak katma değeri yüksek ihracat yapılmasını sağlar. Çoğu durumda ara mallar dış kaynaklardan ithal edilse bile, yerel üretim süreçlerinde katma değer yaratıldığı için uzun vadede ticaret dengesi üzerinde olumlu bir etki oluşur. Ticaretin serbestleşmesi veya ihracat büyümesinin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği yönünde ekonomik teoriler bulunmaktadır; özellikle

gelişmekte olan ülkeler için bu tür açıklık, küresel pazarlara, teknolojiye ve uygun ara mallara erişim imkânı sunar (Hasbi, 2022).

DYY'nin ayrıca, ihracat büyümesinin bir kaynağı olduğu; beşeri sermaye ve yeni teknoloji transferi ile dışsallıklar ve yansıtma etkilerini teşvik ederek, gelişmekte olan ülkelerde ihracat büyümesi için önemli bir itici güç olduğu kabul edilmektedir (Balasubramanyam ve ark., 1996). Blomstrom ve Kokko (2003) gibi araştırmalar, küresel şirketlerin ev sahibi ülkelerde ihracat büyümesine katkı sağladığını ortaya koymaktadır.

DYY, sermaye sağlama, teknoloji transferi, yönetim becerileri kazandırma, istihdam yaratma ve ticaret hacmini artırma gibi çeşitli kanallardan ev sahibi ülkenin ekonomik yapısına katkı sağlar. Bu olumlu etkiler, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir büyüme ve kalkınma hedefleri açısından büyük önem taşımaktadır. DYY'nin ev sahibi ülkeye sağladığı bu çok yönlü katkılar, ülkelerin DYY'yi teşvik edici politikalar geliştirmesine de zemin hazırlamaktadır (Saygın, 2017).

1.6.3. Doğrudan Yabancı Yatırım Teorileri

DYY, birçok farklı teorik yaklaşımla açıklanabilen bir olgudur. Bu teoriler arasında ürün hayat döngüsü teorisi, oligopolistik tepki teorisi, içselleştirme teorisi ve OLI paradigması yer almaktadır (Arık, Akay, Zanbak, 2013).

1.6.3.1. Ürün Hayat Döngüsü Teorisi

Ürün hayat döngüsü teorisi, DYY'nin ardındaki motivasyonları açıklamada önemli bir model sunar. Bu teoriye göre firmalar, ürünleri ilk olarak yüksek gelir düzeyine sahip ülkelerde üretir ve satar. Zamanla üretim süreçleri standardize oldukça ve rekabet arttıkça firmalar maliyetleri azaltmak için daha düşük iş gücü maliyetine sahip ülkelere üretim kaydırırlar. Bu süreçte ürünler, ilk olarak yerel pazarda üretilip satıldıktan sonra ihraç edilmeye başlar ve nihayetinde yabancı pazarlarda üretilip orijinal ülkeye ithal edilir hale gelir. Bu döngü, firmaların sürekli olarak yeni ürünler geliştirerek rekabet avantajını sürdürmesini gerektirir (Vernon, 1966, 1974).

1.6.3.2. Oligopolistik Tepki Teorisi

Oligopolistik tepki teorisi, DYY'nın oligopol piyasalarındaki rekabet dinamiklerine göre şekillendiğini öne sürer. F.T. Knickerbocker tarafından geliştirilen bu teoriye göre, bir firmanın pazar payını artırmak için belirli bir ülkede yatırım yapması durumunda, diğer oligopol firmalar da

pazar paylarını korumak adına benzer şekilde o ülkede yatırım yapmaya yönelir (Öztürk, 2004). Bu durumda rakip firmaların davranışları, her bir firmanın yatırım kararlarında belirleyici olur. Örneğin, yabancı bir pazara doğrudan yatırım yapan bir firma, bu pazarda düşük maliyetle üretim yaparak ihracat yerine yerel üretim yoluyla rekabet avantajı kazanabilir. Bu durum, piyasadaki diğer firmaları da benzer adımlar atmaya zorlar ve sonuç olarak DYY, oligopol piyasalarında zincirleme bir etkiyle yayılır (Seyidoğlu, 2007).

1.6.3.3. İçselleştirme Teorisi

İçselleştirme teorisi, P.J. Buckley ve M. Casson tarafından ileri sürülen ve J.H. Dunning ve A.M. Rugman gibi araştırmacıların katkılarıyla geliştirilen bir yaklaşımdır. Bu teoriye göre, yabancı piyasalardaki düzensizlikler ve riskler, firmaları bu piyasalara doğrudan yabancı yatırım yaparak içselleştirmeye yöneltir. Çok uluslu şirketler, bu süreçte firma içi bilgi akışını koruyabilmek, rekabet avantajını sürdürebilmek ve dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla yatırımlarını kendi bünyesinde gerçekleştirir (Öztürk, 2004). İçselleştirme yatırımları genellikle üç grupta incelenir: patent gibi firma içi özel bilgilerin korunması için yapılan yatırımlar; dikey bütünleşme yoluyla bir malın tüm üretim aşamalarını kontrol etmek için yapılan yatırımlar ve risklerin uluslararası çeşitlendirilmesi için yapılan yatırımlar. Bu yaklaşımla, firmalar başkalarının eline geçmesini istemedikleri bilgileri koruyarak bu bilgileri kendi üretim süreçlerinde kullanır ve böylece gelecekte karşılaşabilecekleri risk faktörlerini azaltırlar (Seyidoğlu, 2007).

1.6.3.4. OLI Paradigması

Eklektik paradigma olarak da bilinen OLI modeli, John Dunning tarafından geliştirilmiş olup doğrudan yabancı yatırımları açıklayan üç ana avantaj üzerine odaklanır: mülkiyet avantajı (O=Ownership), konum avantajı (L=Location) ve içselleştirme avantajı (I=Internalization). Mülkiyet avantajı, firmanın sahip olduğu patent, ticari sır veya ticari marka gibi özel bilgi ve becerilere dayanır. Konum avantajı ise yatırımların gerçekleştirileceği ülkede düşük iş gücü maliyetleri, ulaşım avantajları ve ticaret engellerinin azlığı gibi unsurlarla ilgilidir. İçselleştirme avantajı, firmanın tam rekabetten kaçınmasını ve piyasa kontrolünü kendi lehine çevirme yeteneğini ifade eder. Bu üç avantaj bir arada olduğunda, firmalar yurtdışında yatırım yapma konusunda daha istekli hale gelirler (Manakhmyet, 2014).

1.7. DYY ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar

Literatürde DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Aşağıda, bu çalışmalardan bazıları ele alınarak değerlendirilmekte olup, kullanılan değişkenler, model ve sonuçlar hakkında bilgiler sunulmaktadır:

Ndambendia ve Njoupouognigni (2010) tarafından yapılan ve 36 Sahra Altı Afrika ülkesini kapsayan çalışmada, DYY ve yabancı yardımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmada panel veri analizi yapılmış, veri setine, 1980-2007 yılları dahil edilmiştir. Sermaye stoku, iş gücü ve yurtiçi yatırımlar kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Çalışmanın elde ettiği sonuçlara göre, Yabancı yardım oranındaki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.05 (Ortalama Grup Tahmini) ve %0.13 (Dinamik Sabit Etkiler) oranında arttırmaktadır.

Manakhmyet (2014), Orta Asya'nın geçiş ekonomileri üzerine yaptığı çalışmada, konunun DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki boyutunu incelemiştir. Veri seti, 1995-2011 yıllarını içermekte olup, istatistiksel yöntem olarak panel veri analizi kullanılmıştır. Aynı zamanda, ihracatın GSYİH içindeki payı, sanayinin GSYİH içindeki payı ve tarımdaki toplam iş gücü gibi değişkenleri de modele ilave etmiştir. Bulgulara göre, DYY'nin %1 artışında GSYİH'da %0,16 oranında bir artış meydana gelmektedir.

Abbes ve diğerleri (2014), DYY ve ekonomik büyüme ilişkisini, Asya ve Okyanusya, Orta Doğu, Kuzey Amerika, Latin Amerika, Avrupa, Kuzey Afrika ve Afrika bölgelerinden toplamda 65 ülke üzerine yaptıkları çalışmada ele almışlardır. Veriler 1980-2010 yıllarını kapsamaktadır ve panel veri analizi (Panel veride Eşbütünleşme ve Panel Granger nedensellik testleri) kullanılmıştır. Asya ve Okyanusya, Orta Doğu, Kuzey Amerika, Latin Amerika, Avrupa, Kuzey Afrika ve Afrika için elde edilen sonuçlar, yabancı yatırımda meydana gelen %1'lik bir artışın GSYİH'yi, sırasıyla %0.32, %0.26, %0.22, %0.24, %0.17, %0.35, %0.29 oranında artırdığını göstermektedir.

Hlavacek ve Bal-Domanska (2016), Orta ve Doğu Avrupa'nın toplam 8 ülkesini kapsayan çalışmada, DYY'nin ekonomik büyümeye etkisini, sermaye stoku, iş gücü ve beşeri sermaye gibi belirleyicileri de dikkate alarak incelemiştir. Veri seti, 2010-2012 yıllarını içermekte olup, panel veri analizine başvurulmuştur. Bulgular ise şöyledir: DYY'nin büyümesi, GSYİH seviyesini artırmada pozitif bir şekilde kendini göstermektedir. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik büyümesi üzerindeki DYY'nin etkisi, 2009-2012 döneminde daha belirgin hale gelmiştir.

Dkhili ve Dhiab (2018), 5 Körfez ülkesinin dahil edildiği çalışmada, DYY'nin yanısıra, ekonomik özgürlük endeksi, ticari açıklık oranı ve brüt tasarruf oranı gibi değişkenleri de katarak, bunların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Panel veri analizi yapılan çalışmada, 23 yıllık (1995-2017) bir veri seti kullanılmıştır. DYY ekonomik büyümeyi teşvik ediyor. DYY, büyüme ve ekonomik özgürlük arasında bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Zain (2019), Pakistan üzerine yaptığı incelemede, enflasyon oranı ve sermaye stoku belirleyicilerini de DYY ile beraber modele eklemiş ve ekonomik büyümenin bu faktörler tarafından nasıl etkilendiğini araştırmıştır. Veri setine 2000-2016 yılları dahil edilmiş, istatistiksel yöntem olarak korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. DYY'nin, Ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır.

Özdemir (2020), çalışmasında 13 geçiş ekonomisini ele alarak, sermaye stoku, ticari açıklık, enflasyon, yüksek teknoloji ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı, DYY ve 15-64 yaş arası nüfus (iş gücü) oranı gibi birçok değişken ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi değerlendirmiştir. 1995-2018 yılları verileri kullanılmakla panel veri analizi yapılmıştır. Sonuçlara göre, DYY, Ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

Yang ve Shafiq (2020), ekonomik büyümeye etki eden değişkenler arasında enflasyon, DYY, para arzı, ticari açıklık ve sermaye stokunu seçerek 20 Asya ülkesi üzerine bir analiz yapmışlardır. Veri seti, 2007-2018 senelerini kapsamaktadır ve çalışmada panel veri analizine başvurulmuştur. DYY, sermaye stoku, para arzı ve ticari açıklık ekonomik büyüme ile pozitif bir ilişkiye sahipken, enflasyonun ekonomik büyüme ile negatif bir ilişkisi olduğu ortaya çıkmıştır.

Soylu (2019), Polonya'yı ele aldığı ve 1992-2016 dönemini kapsayan çalışmasında, ARDL sınır testini kullanarak tasarruf oranı ve DYY gibi değişkenlerle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bulgulara göre, tasarruf oranındaki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.81, DYY oranındaki %1'lik bir artış ise %1.52 oranında arttırmaktadır.

Mohamed ve diğerleri (2021), DYY, teknolojik yenilik, enflasyon, beşeri sermaye ve yatırımın GSYİH'daki payı gibi değişkenlerin ekonomik büyümeye etkisini Mısır örneği üzerinden yapmışlardır. 1990-2019 dönem verileriyle ARDL sınır testi yapılmıştır. Çalışmada, DYY ve toplam sermaye oluşumunun, uzun vadede Mısır Arap Cumhuriyeti'nde ekonomik büyüme üzerinde önemli bir olumlu etkisi olduğu bulunmuştur. Bu, ekonomik büyümenin teşvikinin DYY

ve toplam sermaye oluşumu yoluyla gerçekleştiği anlamına gelir. Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olmuş olsa da, zayıftır. Bu sonuç, önceki çalışmalarla uyuşmamaktadır; bu da demektir ki Mısır ekonomisi, eğitim veya Mısır iş gücü piyasasının gereksinimlerini karşılama açısından insan unsuruna acil bir ihtiyaç duymaktadır.

Le ve diğerleri (2022), Vietnam üzerine yaptıkları çalışmada, konunun DYY ile beraber çevre kirliliği boyutunu göz önünde bulundurarak bu iki değişkenin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Veri seti, 1986-2020 dönemini kapsıyor ve istatistiksel yöntem olarak non-linear ARDL sınır testi kullanılmıştır. Çevre kirliliğindeki %1'lik bir artış, ekonomik performans üzerinde %0.662'lik oranda olumlu bir değişikliğe, %1' lik bir azalış ise %0.212 oranında olumsuz bir değişikliğe neden olmaktadır. DYY Ekonomik Büyüme üzerinde uzun vadede, Çevre kirliliği ise hem kısa hem de uzun vadede orantısız bir etkiye sahiptir.

Tsaurai (2023), çalışmasını BRICS ülkeleri üzerine yaparak, finansal gelişim, beşeri sermaye, kişisel havaleler, DYY, altyapı, tasarruf oranı ve ticari açıklık gibi belirleyiciler doğrultusunda ekonomik büyümeyi incelemiştir. Çalışmada, 1991-2019 dönemi ele alınarak panel veri analizi yapılmıştır. Bulgulara göre, DYY, incelenen dönemde BRICS ülkelerinin ekonomik büyümesini olumsuz etkilemektedir. Ancak aynı zamanda, Finansal gelişmenin, BRICS'te DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini önemli ölçüde iyileştirdiği tespit edilmiştir.

Fetahi-Vehapi ve diğerleri (2015) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye, Bosno-Hersek, Bulgaristan, Arnavutluk, Hırvatistan, Kuzey Makedonya, Romanya, Slovenya, Sırbistan ve Yunanistan gibi ülkeler ele alınmıştır. Ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran çalışmada, kişi başına düşen gelirin başlangıç düzeyi, beşeri sermaye, brüt sabit sermaye oluşumu, DYY ve iş gücü gibi kontrol değişkenleri de kullanılmıştır. Veri setine 1996-2012 yılları dahil edilmiştir. Sistem Genelleştirilmiş Momentler ve Havuzlanmış Sıradan En Küçük Kareler Yöntemine başvurulmuştur. Analiz kısmında sistem GMM tekniği kullanılarak dinamik panel tahminindeki önyargı azaltılmış ve içsel enstrümanlar endojen açıklayıcı değişkenler için kullanılmıştır. Bu analiz sonucunda, ticari açıklığın pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir büyüme etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Wang (2009), Asya ekonomileri (Bangladeş, Çin, Hong Kong, Pakistan, Hindistan, Endonezya, Kore, Filipinler, Malezya, Singapur, Tayvan) üzerine yaptığı çalışmada, üretim odaklı DYY ile ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Veri setini, 1987-1997 yılları oluşturmaktadır

ve panel veri analizi yapılmıştır. Kişi başına reel GSYİH' nin büyüme oranı ve DYY, sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişken, beşeri sermaye, başlangıç GSYİH, iş gücü ve yurtiçi yatırım ise kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmiştir. Güçlü kanıtlar, imalat sektörüne yapılan DYY'nin, ev sahibi ekonomilerde önemli ve olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Diğer sektörlere yapılan DYY girişleri ise ekonomik büyümeyi artırmada önemli bir rol oynamamaktadır. Ampirik analiz, DYY stoku ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran diğer bir çalışma Pegkas (2015) tarafından 18 Euro Bölgesi ülkesi üzerine yapılmıştır. Veriler, 2002-2012 dönemini kapsıyor. Tamamen Modifiye En Küçük Kareler ve Dinamik En Küçük Kareler yöntemlerini kullanarak, DYY'ye göre GSYİH elastikiyeti sırasıyla %0.054 ve %0.147'dir. Sonuçlar ayrıca, DYY stokunun Euro Bölgesi ülkelerinde ekonomik büyümeyi olumlu etkileyen önemli bir faktör olduğunu göstermektedir.

Azman-Saini ve diğerleri (2010), 91 ülke üzerine yapmış oldukları çalışmada DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi finansal piyasaların rolü üzerinden değerlendirmişlerdir. 1975-2005 dönemi verileri kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Çalışmada, ortalama GSYİH büyüme oranı ve DYY gibi değişkenlerle beraber aynı zamanda, başlangıç geliri (örnek dönemin başında kişi başına gelirin logaritmik değeri), nüfus büyüme oranları, yatırımın GSYİH'ya oranı, beşeri sermaye ve hükümet harcamalarının GSYİH oranı gibi kontrol değişkenleri de kullanılmıştır. Bulgular, DYY'nin büyüme üzerindeki olumlu etkisinin, finansal piyasa gelişiminin belirli bir eşik seviyesini aşmasından sonra 'devreye girdiğini' göstermektedir. Bu eşik seviyeye kadar, DYY'nin her hangi bir faydası yoktur. Bu bulgu, hükümetin DYY politikalarını oluştururken yayılma yönüne vurgu yapmanın önemini vurgular, çünkü bilgi yayılması refah temelinde sürdürülemez. Bu nedenle, DYY çekmeye yönelik politikalar, finansal piyasa gelişimini teşvik etmeyi amaçlayan politikalarla el ele gitmeli, önce gelmemelidir.

Chakraborty ve Nunnenkamp (2008), Hindistan üzerine yapmış oldukları çalışmada, ekonomik reformlar, DYY ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemişlerdir. Veri seti, 1987-2000 dönemini kapsamakta olup, Granger Nedensellik, Panel Eşbütünleşme ve Panel Birim Kök testleri uygulanmıştır. Hindistan ekonomisi genelinde, DYY stokları ile çıktının uzun vadede birbirine bağlı olduğu görülmüştür. En dikkat çekici olarak, hizmet sektöründe DYY'nin çıktı üzerinde

sadece geçici etkiler bulunmuştur. Bununla birlikte, hizmet sektöründeki DYY'nin, sektörler arası sıçramalar aracılığıyla imalat sektöründeki büyümeyi teşvik ettiği ortaya çıkmıştır.

Alfaro ve diğerleri (2004) tarafından yapılan diğer bir kapsamlı çalışmada, DYY, finansal piyasalar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmektedir. Çalışmada kullanılan veri seti ikiye ayrılıyor. İlk veri seti, 'kredi piyasası göstergeleri' ile ilgili olup, 20 OECD ülkesini ve 51 OECD dışı ülkeyi içermektedir. İkinci veri seti ise 'özkaynak piyasası göstergeleri'ne odaklanmakta olup, 20 OECD ülkesinden ve 29 OECD dışı ülkeden oluşuyor. Dönem olarak 1975-2005 yılları ele alınmış ve panel veri analizi yapılmıştır. Ortalama yıllık kişi başına düşen büyüme oranı bağımlı değişken, DYY bağımsız değişken, Kapitalizasyon, Likidite, Özel sektör kredisi, Banka kredisi, Ticari-merkez bankası (Ticari banka iç varlıklarının, merkez bankası ve ticari banka iç varlıklarının toplamına bölünmesi oranı), Alacaklı hakları, Yurtiçi yatırım, Enflasyon, Hükumet tüketimi, Ticaret hacmi (Ticari Açıklık), Beşeri Sermaye, Bürokratik kalite, Kamulaştırma riski, Karaborsa primi ve Reel efektif döviz kuru gibi değişkenler ise kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Bulgulara gelince, DYY, ekonomik büyümeye önemli bir katkı sağlar. Ancak, bu olumlu etkilerin gerçekleşmesi için yerel finansal piyasaların gelişmişlik düzeyi kritik bir öneme sahiptir ve şu ana kadar bu durum ortaya konmamıştır. DYY ile büyüme arasındaki bağlantı nedenseldir; yani DYY, büyümeyi finansal piyasalar aracılığıyla teşvik eder.

Mun ve diğerleri (2008), Malezya ekonomisi üzerine yaptıkları çalışmada, bulguların sağlamlığını test etmek amacıyla bağımlı değişken olarak hem GSYİH hem de GSMH'yi kullanmışlardır. Veri seti, 1970-2005 dönemini kapsıyor. İstatistiksel yöntem olarak Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron ve KPSS testleri, En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılmıştır. Sonuçlara göre, Malezya'da ekonomik büyüme ile DYY girişleri arasında önemli bir ilişkinin olduğunu gösteren yeterli kanıt bulunmaktadır. DYY'nin Reel GSYİH üzerinde doğrudan olumlu bir etkisi vardır; DYY oranının %1 artması, büyüme oranını %0,046072 artırır. Ayrıca, DYY'nin Reel GSMH üzerinde de doğrudan olumlu bir etkisi vardır; DYY oranının %1 artması, büyüme oranını %0,044877 artırır.

Atique ve diğerleri (2004) tarafından yapılan ve Pakistan'ı ele alan çalışmada, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi yabancı ticaret rejimleri değerlendirilerek incelenmiştir. 1970-2001 dönemini kapsayan araştırmada, Engle-Granger (EG) ve Hansen yöntem teknikleri kullanılmıştır. Bağımlı ve bağımsız değişkenler, yine diğer birçok çalışmada olduğu gibi GSYİH

ve DYY, kontrol değişkenleri ise, İş gücü, Gayri Safi Sermaye Oluşumu (GSYİH'ye oranla yüzde olarak), Beşeri Sermaye (GSYİH'ye oranla eğitim harcamaları) ve Ticari Açıklık (GSYİH'ye oranla toplam mal ticareti (ithalat + ihracat) oranı) şeklindedir. Yapılan bu çalışma, DYY'nin büyüme üzerindeki etkisinin, ithalat yerine ihracatı teşvik eden bir ticaret rejimi altında daha belirgin olduğunu göstermiştir. DYY, eğitim ve eğitime yapılan yatırımlar aracılığıyla insan kaynakları gelişimini teşvik edebilir. Bu durum, beşeri sermayenin birikimini artırarak emek ve diğer üretim faktörlerinin verimliliğini yükseltir.

Hayat (2018), 104 ülke üzerine yapmış olduğu çalışmada, DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi doğal kaynaklar açısından değerlendirmiştir. Veri seti 1996-2015 yıllarını kapsıyor ve kontrol değişkenleri olarak, Doğal kaynaklar (doğal kaynak ihracatının mal ihracatındaki payı), Enflasyon, Ticari açıklık, Hükümet harcamaları, Başlangıç GSYİH, Nüfus artış oranı, Gayri Safi Yurtiçi Sermaye Oluşumu, Kurumsal kalite, Hukukun üstünlüğü, Yolsuzluk kontrolü, Düzenleme kalitesi ve Hükümetin etkinliği gibi değişkenler kullanılmıştır. Çalışmada, Dinamik Panel Veri modeli ve Arellano ve Bond'a dayalı (1991) Genelleştirilmiş Momentler Yöntem tahmini uygulanmıştır. Sonuçlar, DYY girişlerinin ev sahibi ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, DYY girişlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, doğal kaynak sektörünün büyüklüğündeki değişikliklere bağlı olarak değişmektedir. DYY girişlerinin ekonomik büyüme üzerindeki tahmini olumlu etkisi, doğal kaynakların büyüklüğü arttıkça azalmaktadır. Belirli bir sınıra kadar, doğal kaynak sektörünün büyüklüğündeki daha fazla genişleme, DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisine yol açacaktır. Yüksek gelirli ülkelerde, DYY kaynaklı büyümenin orta ve düşük gelirli ülkelerde gözlemlenen büyümeden çok daha küçük olduğu gözlemlenmiştir. Ancak, düşük ve orta gelirli ülkelerin aksine, yüksek gelirli ülkelerde DYY kaynaklı büyümeyi engelleyici bir rol bulunmamıştır. Bu durum, düşük ve orta gelirli ülkelerin DYY girişleri çekerek yüksek ekonomik büyüme oranları elde etme potansiyeli olduğunu, ancak doğal kaynak sektöründeki artışın bu gelişmiş büyümeyi engellediğini göstermektedir.

Zekarias (2015) tarafından yapılmış olan çalışma, 14 Doğu Afrika ülkesini içeriyor ve 34 yıllık (1980-2013) bir veri seti kullanılmıştır. Panel veri analizi uygulanmış olan çalışmada, Yurtiçi özel yatırım, Beşeri sermaye, İş gücü, Altyapı, Ticari Açıklık, Enflasyon, Kalkınma Üzerine Hükümetler Arası Kuruluş İçin Kukla (geçici) Değişkeni, Doğu Afrika Topluluğu İçin Kukla

Değişkeni, Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı İçin Kukla Değişkeni gibi kontrol değişkenlerine de yer verilmiştir. DYY'nin bölgedeki ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, %10 anlamlılık düzeyinde pozitif ve anlamlıdır. Bulgular aynı zamanda yurtiçi özel yatırımın büyümeye katkıda bulunan faktörlerden biri olduğunu ve DYY tarafından dışlanmadığını ortaya koymaktadır. Yalnız, yurtiçi yatırımın büyümenin başlangıç aşamalarında anlamlı olmadığı, fakat uzun vadede anlamlı olduğu bulunmuştur.

Li ve Liu'nun (2004) beraber yapmış oldukları çalışma 84 ülkeyi ve 1970-1999 yıllarını kapsıyor ve panel veri analizi kullanılmıştır. Çalışmada, Nüfus artışı, Sermaye büyümesi, Beşeri sermaye (ortaokul düzeyinde ortalama eğitim başarısı), Teknoloji açığı (telefon hatları), Afrika kukla değişkeni, Latin Amerika kukla değişkeni, Hızla büyüyen ülke kukla değişkeni, Diğer gelişmekte olan ülke kukla değişkeni, Ticaret ve Enflasyon gibi kontrol değişkenleri de kullanılmıştır. Bu çalışma, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde DYY ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir tamamlayıcı bağlantı olduğunu göstermektedir. Dahası, DYY ekonomik büyümeyi doğrudan tek başına teşvik etmekle kalmıyor, aynı zamanda bunu etkileşim koşulları aracılığıyla dolaylı olarak da yapıyor. Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde DYY'nin insan sermayesi ile güçlü bir pozitif etkileşim etkisi ve DYY'nin teknoloji açığı ile güçlü bir negatif etkileşim etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Campos ve Kinoshita (2002), Merkezi ve Doğu Avrupa, aynı zamanda ESB geçiş ülkeleri dahil olmakla toplamda 25 ülke üzerine, 1990-1998 yıllarını kapsayan bir veri setiyle çalışma yapmışlardır. İstatistiksel yöntem olarak panel veri analizi yapılmıştır. Kontrol değişkenleri olarak, kişi başına yıllık GSYİH büyüme oranları, kişi başına düşen başlangıçtaki GSYİH, Beşeri sermaye (temel eğitim brüt kayıt oranı), GSYİH yüzdesi olarak hükümet tüketimi, GSYİH yüzdesi olarak gayri safi yurt içi sabit yatırım, nüfus artışı ve GSYİH yüzdesi olarak hükümet harcamaları gibi değişkenler kullanılmıştır. Bulgular, geçiş ekonomilerindeki DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, ters nedensellik, endojenite ve atlanan değişken önyargısı düzeltildikten sonra geçiş ekonomileri için elde edilen sonuçlar güçlü görünmektedir.

Saglam (2017), Avrupa'dan 14 geçiş ekonomisini ele aldığı çalışmasında, 1995-2014 yılları verilerini kullanarak panel veri analizi yapmıştır. Brüt sermaye oluşumu (GSYİH'nin yüzdesi), Hükumetin genel nihai tüketim harcamaları (yıllık % büyüme), Ticari açıklık, DYY, net çıkışlar

(GSYİH'nin yüzdesi) ve Tüketici fiyat endeksi (2010 = 100) gibi değişkenler kontrol değişkenleri olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, DYY ve bileşik endeks arasında ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin güçlü bir şekilde desteklendiğini göstermektedir. Ancak DYY ve bileşik endeks arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi belirlenmemiştir. Teorinin iddia ettiğinin aksine, DYY, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilerken; Avrupa geçiş ekonomilerinde DYY'nin belirleyicileri ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunmaktadır. Bulgaristan, Makedonya, Slovakya ve Bosna-Hersek'in aksine, Arnavutluk, Letonya, Romanya ve Slovenya'da DYY ve bileşik endeks, ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunmaktadır. Bazı ülkelerde ise özel ve tersi durumlar gözlemlenmektedir. Örneğin, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Litvanya ve Macaristan'da DYY negatif uzun vadeli katsayılara sahipken bileşik endeks pozitif katsayılara sahiptir. Polonya ise bileşik endeksin negatif olduğu, ancak DYY'nin ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunduğu tek ülkedir.

Çalışmasını Baltık ülkeleri (Latviya, Litvanya, Estonya) üzerine yapmış olan Yucel (2014), 13 yıllık (1996-2008) bir veri seti kullanmış ve panel veri analizini uygulamıştır. Bağımlı değişken yıllık reel GSYİH büyümesi, bağımız değişkenler ise DYY, Beşeri sermaye, Ticari açıklık ve Altyapıdır. DYY akışlarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olup olmadığı konusunda bir uzlaşma olmasa da, genel olarak yapılan çalışmalar olumlu bir ilişki bulmuştur. Baltık ülkeleri için DYY-büyüme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar azdır. Bu durum, veri eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, çalışmada elde edilen bulgular, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) büyüme hızı ile DYY arasında olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Nath (2009), geçiş ekonomileri üzerine yapmış olduğu çalışmada, Merkezi Avrupa, Doğu Avrupa ve Baltık bölgesinden toplam 13 ülkeyi incelemiştir. 1991-2005 yıllarını kapsayan veri setiyle panel veri analizi yapılmıştır. Bağımlı değişken, reel kişi başına düşen GSYİH büyüme oranı, bağımsız değişken DYY, kontrol değişkenleri ise, Yurtiçi yatırım, Enflasyon, Mali denge, Kamu tüketim harcamaları, Ticari açıklık, Nominal döviz kuru, İstihdam artışı, Reel para artışı, Reel yurtiçi kredi büyümesi, Reel borç verme oranı, Brüt döviz rezervleri, özel sektör, Tarife geliri, Bütçe sübvansiyonları ve cari transferler, toplam istihdamdaki sanayi ve Altyapı reform endeksidir. Bölgenin geçiş ekonomileri için ticaretin büyüme üzerinde önemli ve olumlu bir etkisi, güçlü bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, yurtiçi yatırım büyümenin önemli bir belirleyicisi gibi

görünmektedir. Genel olarak, DYY'nin bu geçiş ekonomilerinde büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. Ancak, yurtiçi yatırım ve ticaretin DYY üzerindeki etkileri kontrol edildiğinde, 1995 sonrası dönemde DYY'nin büyüme için önemli bir belirleyici olduğu ortaya çıkmaktadır.

Angelopoulou ve Liargovas (2014) tarafından yapılan çalışmada, DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 20 yıllık bir dönem (1989-2008) için üç farklı ülke grubunda, panel veri analizi yöntemiyle, ampirik olarak incelenmektedir. Bu üç ülke grubu, Avrupa Birliği üye ülkeleri, Avrupa Para Birliği üye ülkeleri ve geçiş dönemindaki ülkelerdir. Bu gruptaki ülkeler, birçok boyutta farklılık göstermektedir, bunlardan biri de ekonomik entegrasyon dereceleridir. Başlangıç GSYİH, Gayri Safi Sermaye Oluşumu (% GSYİH), Ticari Açıklık, Hükümet Harcamaları (% GSYİH), Enflasyon (tüketici fiyatları yıllık %), Eğitime Yapılan Kamu Harcamaları (% GSYİH), Ar-Ge Harcamaları (%GSYİH) ve Gümrük Tarifeleri gibi değişkenler kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Araştırma bulguları şu şekildedir: "Teorik çalışmalar genellikle DYY girişimlerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu öne sürerken, biz güçlü bir nedensellik ilişkisi bulamıyoruz"

Gülmez (2015), Türkiye üzerine yaptığı çalışmasında veri seti olarak 1986-2014 yıllarını kullanmıştır. GSYİH bağımlı değişken, Yabancı portföy yatırımı ve DYY ise bağımsız değişkenler olarak modele eklenmiştir. Çalışmada ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto Nedensellik testi kullanılmıştır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında meydana gelen %1'lik bir artışın uzun dönemde ekonomik büyümede %0.47'lik bir artış meydana getirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Kısa dönemde portföy yatırımlarında meydana gelen %1'lik bir artışın ekonomik büyümede %0.34'lük bir artış meydana getirdiği sonucuna varılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik analizi sonuçlarına göre, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından ekonomik büyümeye, portföy yatırımlarından ekonomik büyümeye ve portföy yatırımlarından doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DYY'NİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE İLİŞKİN EKONOMETRİK ANALİZ: ESKİ SOVYETLER BİRLİĞİ ÜLKELERİ ÖRNEĞİ

1.8. Yöntem

Bu çalışmada, ESB ülkelerinde DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, panel veri analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Panel veri analizi, zaman serisi verileri ile kesit verilerinin birleşimi olan karma verileri kullanarak yapılan bir analiz türüdür. Bu yöntemin en önemli avantajı, birimler için tüm zamanlar boyunca elde edilen verilerin birleştirilerek hem zaman hem de kesit boyutlarını içeren bir veri seti oluşturmasına imkân tanımasıdır. Çalışmada, 1996-2020 yılları arasında ESB ülkelerine ait veriler kullanılmıştır. Bu veriler, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini daha kapsamlı bir şekilde analiz edebilmek amacıyla panel veri yöntemiyle bir araya getirilmiştir.

Panel veri analizi, zaman ve kesit boyutlarını birleştirerek daha derinlemesine analiz yapmayı mümkün kılar ve bu sayede birkaç önemli avantaj sağlar (Tatoğlu, 2013). Aşağıda, panel veri analizinin temel üstünlükleri açıklanmıştır:

a) Bireysel Heterojenitenin Kontrolü

Panel veri analizi, her bir gözlem biriminin (ülkeler, bölgeler vb.) özelliklerine göre heterojenliği kontrol etme imkânı sunar. Bu, ülkelerin farklı ekonomik yapıları ve kurumsal özelliklerinin modele etkisini dikkate almayı sağlar. Bu sayede, ülkeler arası farklılıklar göz önünde bulundurularak daha doğru tahminler elde edilebilir.

b) Artan Bilgi, Değişkenlik ve Verimlilik

Panel veri, aynı birimler üzerinde hem zaman serisi hem de yatay kesit verilerini kullanarak daha fazla bilgi sunar. Bu durum, analizde kullanılan değişkenler arasında daha düşük eş-doğrusallık ve daha yüksek verimlilik elde edilmesini sağlar.

c) Algılanamaz Etkilerin Tanımlanması

Panel veri, zaman ve kesit verilerinden farklı olarak, gözlemler arasındaki ilişkilere daha derinlemesine bakmayı mümkün kılar. Bu sayede, gözlenemeyen faktörlerin (örneğin, kurumsal faktörler, yerel politikalar) ekonomik büyüme üzerindeki etkisi daha iyi anlaşılabilir. Bu çalışma

da, kurumsal faktörlerin ve diğer kontrol değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini değerlendirirken bu avantajı kullanmaktadır (Tatoğlu, 2013).

d) Karmaşık Davranış Modellerinin Testi

Panel veri, karmaşık ve çok değişkenli davranış modellerinin test edilmesine imkân tanır. Bu, özellikle birden fazla bağımsız değişkenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini aynı anda değerlendirmeyi mümkün kılar.

e) Eksik ve Ölçülmeyen Değişkenlerin Kontrolü

Panel veri analizi, her birim için gözlemler arasında zaman serisi ve kesit boyutlarının birleşimiyle veri sağlar. Bu sayede, eksik değişkenlerin (örneğin, sosyal faktörler veya uzun dönemli ekonomik yapılar) etkisi daha iyi kontrol edilebilir. Ayrıca, modelde yer alan kontrol değişkenlerinin etkisi daha doğru bir şekilde tahmin edilebilir.

f) Yanlılıkların Azaltılması

Panel veri, aynı birimlerden birden fazla gözlem alarak yanlılıkları (önyargıları) azaltma imkânı tanır. Özellikle, sabit etkiler ya da dinamik modellerde kullanılan araçlar, birim bazındaki yanlılıkların daha iyi tespit edilmesini ve azaltılmasını sağlar. Bu durum, modelin tutarlılığını ve güvenilirliğini artırır.

g) Gözlenemeyen Faktörlerin Değerlendirilmesi

Panel veri, yalnızca gözlemler arasında bireysel farkları değil, aynı zamanda gözlenemeyen faktörlerin etkilerini de değerlendirmeye olanak tanır. Özellikle ekonomik büyüme gibi karmaşık süreçlerde, sadece gözlemlenen verilerle yapılan analizler sınırlıdır. Panel veri, gözlemlenemeyen faktörlerin etkilerini kontrol etme imkânı tanır ve bu sayede daha sağlam analizler yapmayı mümkün kılar (Tatoğlu, 2013).

Birimler için tüm zamanlar boyunca veri mevcutsa, bu durum dengeli panel olarak adlandırılır. Ancak, bazı dönemlerde bazı birimler için veri eksiklikleri söz konusu olduğunda dengesiz panel kullanıldığı ifade edilir (Tatoğlu, 2013).

Aşağıda temel bir panel veri modeli örneği gösterilmektedir:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + \ldots + \beta_k X_{kit} + \mu_{it}$$

i : yatay kesit birimini,
t : zaman boyutunu,
Y_{it} : bağımlı değişkenin i biriminin t zamanındaki değerini,
β_0 : sabit terimi,
X_{kit}: X açıklayıcı değişkenin i birimi için t zamanındaki değerini,
μ hata terimini, ifade etmektedir.
$\beta_1, \beta_2 \ldots, \beta_k$ Bağımsız değişkenlerin katsayıları. Bu katsayılar, her bir bağımsız değişkenin (veya açıklayıcı değişkenin) bağımlı değişken üzerindeki etkisini göstermektedir.

Çalışmada, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analiz etmek amacıyla, Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) uygulanmıştır. Bu yöntem, dinamik panel veri analizlerinde sıklıkla tercih edilen bir tekniktir ve özellikle endojenlik sorunlarını çözmede etkilidir. GMM, gözlemlenemeyen ülkeye özgü sabit etkiler, otokorelasyon ve heteroskedastisite (birim içi değişen varyans) gibi sorunlarla başa çıkabilen bir yöntemdir (Yiğiteli, 2024). Roodman (2009), çalışmasında, GMM'nin bu sorunları dikkate alarak daha sağlam ve güvenilir tahminler sunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Arellano-Bond testi ile modelin güvenilirliği ve geçerliliği kontrol edilmiştir. Bu test, gecikmeli bağımsız değişkenlerin kullanıldığı dinamik panel veri modellerinin doğru tahminler yapıp yapmadığını değerlendirmede yaygın olarak kullanılmaktadır. Çalışmada aynı zamanda, panel veri setleri için uygun olan Kao artık eşbütünleşme testi de kullanılmıştır. Bu test, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisine dair tahmin sonuçları sunmaktadır (Baltagi ve Kao, 2000).

Çalışmanın amacı, DYY'nin ESB ülkelerindeki ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ortaya koymak ve bu ilişkilerin mevcut literatür ile ne denli tutarlı olduğunu analiz etmektir. Bu süreçte kullanılan panel veri analizi yöntemi ve uygulanan GMM tekniği, ekonometrik modellerin sağlamlığı ve doğruluğu konusunda güvenilir sonuçlar elde edilmesine olanak tanımaktadır.

Panel veri modeli, hem yatay kesit hem de zaman boyutlarını birleştirerek çoklu gözlemler sağlar ve bu sayede daha doğru sonuçlar elde edilmesine olanak tanır. Bu doğrultuda, çalışmada farklı istatistiksel testler ve ölçütler kullanılarak modellerin geçerliliği ve uygunluğu değerlendirilmektedir. Bunlar arasında Durbin-Watson testi, R kare, düzeltilmiş R kare, J istatistiği, J istatistiği olasılık değeri, Arellano-Bond testi ve Kao artık eşbütünleşme testi gibi önemli istatistiksel araçlar yer almaktadır.

Durbin-Watson Testi: Panel veri analizlerinde, hata terimlerinin otokorelasyona sahip olup olmadığını belirlemek için Durbin-Watson testi kullanılacaktır. Bu test, özellikle zaman serisi analizlerinde önemli bir yer tutar ve hata terimlerinin birbiriyle ilişkili olup olmadığını test eder. Test sonucu, hata terimleri arasında bir ilişki olup olmadığına dair bilgi verir ve modelin güvenilirliğini artırmak için bu durumun düzeltilmesi gerekebilir.

R Kare ve Düzeltilmiş R Kare: R kare, modelin bağımlı değişkeni ne kadar açıkladığını gösteren bir ölçüttür. Yüksek R kare değeri, modelin veriyi iyi açıkladığını gösterirken, düzeltilmiş R kare, modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin sayısını da dikkate alarak modelin açıklayıcılığını daha doğru bir şekilde değerlendirir. Bu nedenle, modelin açıklayıcılığını değerlendirmek için her iki ölçüt de kullanılacaktır.

J İstatistiği ve Olasılık Değeri: J istatistiği, özellikle GMM ile yapılan analizlerde kullanılan bir ölçümdür. Bu istatistik, modelin uygunluğunu test etmek için kullanılır ve modelin geçerliliğini değerlendirir. J istatistiği ile birlikte, p-değeri (olasılık değeri) hesaplanarak modelin istatistiksel anlamlılığı belirlenir. Burada, p-değerinin 0.05'ten büyük olması, modelin geçerli olduğu ve tahminlerin güvenilir olduğu anlamına gelir. P-değerinin 0.05'ten küçük olması, modelin hatalı olduğu ve daha fazla düzeltme yapılması gerektiğini gösterir.

Arellano-Bond Testi: Arellano-Bond testi, özellikle dinamik panel veri modellerinde kullanılan bir testtir ve hata terimlerinde otokorelasyon olup olmadığını kontrol eder. Bu test, özellikle endojenlik problemlerini giderme amacıyla kullanılan GMM tahmin yöntemlerinde yaygın olarak kullanılır. Testin H_0 hipotezi, hata terimlerinin otokorelasyona sahip olmadığıdır. Arellano-Bond testi, modeldeki geçerli enstrümanların yeterli olup olmadığını değerlendirerek, dinamik panel veri modellerinin güvenilirliğini artırır. Bu test, özellikle değişkenlerin zaman içindeki etkisini analiz ederken önemli bir araçtır.

Kao Artık Eşbütünleşme Testi: Kao testi, panel veri analizinde değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığını belirlemek için kullanılır. Bu test, tahmin edilen modeldeki artık terimleri (residuals) analiz ederek sonuç üretir. Testin ADF (Augmented Dickey-Fuller) istatistiği, hata terimlerinin birim kök içerip içermediğini belirler. Test, modelin tahmin edilen artık terimlerinin durağan olup olmadığını kontrol ederek eşbütünleşmeyi değerlendirir. Kao testinde, hata terimlerinin durağan olmadığını ifade eden H_0 hipotezi, eşbütünleşmenin olmadığını gösterir. Buna karşılık, H_1 hipotezi, hata terimlerinin durağan olduğunu ve eşbütünleşmenin

varlığını ifade eder. Test sonucunda hesaplanan p değeri, eşbütünleşme ilişkisinin varlığı hakkında yorum yapılmasını sağlar. P değerinin 0.05'ten küçük olması, hata terimlerinin durağan olduğunu ve değişkenler arasında eşbütünleşme bulunduğunu gösterir. Bu değerin 0.05'ten büyük olması ise eşbütünleşmenin olmadığını ve modelin uzun dönemli bir ilişkiyi desteklemediğini ifade eder.

Panel veri analizinde kullanılan bu testler, modelin doğruluğunu ve geçerliliğini sağlamak amacıyla önemli istatistiksel araçlardır. Durbin-Watson testi, modeldeki otokorelasyonu kontrol ederken, R kare ve düzeltilmiş R kare, modelin genel açıklayıcılığını değerlendirir. J istatistiği ve Arellano-Bond testi özellikle dinamik panel veri analizlerinin güvenilirliğini artırmak için kullanılan araçlardır. Kao testi ise, seriler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığını kontrol etmek için uygulanmaktadır. Bu testler ve ölçütler, çalışmanın amacına uygun olarak, ekonomik büyüme ile DYY arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde modellemeye olanak tanıyacaktır.

1.9. Model

Ekonomik büyümenin dinamiklerini anlamak ve bu büyümeye etki eden faktörleri tespit etmek için çeşitli teorik ve ampirik modeller geliştirilmiştir. Bu modeller, ekonomik büyüme farklılıklarını açıklayabilmek ve büyümeyi etkileyen değişkenleri belirleyebilmek amacıyla oluşturulmaktadır. Bu kapsamda, literatürde büyüme modellerine dahil edilen değişkenler arasında fiziki ve beşeri sermaye, yatırımlar, dışa açıklık, teknoloji seviyesi, iş gücüne katılım oranı, enflasyon ve kurumsal faktörler gibi unsurlar yer almaktadır. Örneğin, Barro ve Sala-i Martin (2004) tarafından yapılan çalışmalarda, ekonomik büyümenin hem makroekonomik hem de kurumsal göstergelerle yakından ilişkili olduğu ortaya konulmuştur.

Bu çalışmada, ESB ülkelerinde DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesi amacıyla iki model geliştirilmiştir. DYY temel bağımsız değişken olarak modellenirken, büyüme üzerinde etkili olabileceği literatürdeki ampirik çalışmalarla ortaya konulan çeşitli kontrol değişkenleri de analize dahil edilmiştir. Kontrol değişkenleri arasında sermaye oluşumu (CFCF), hükümet etkinliği (GOV), iş gücü oranı (LABOR), ticari açıklık (TO), beşeri sermaye (LIFE), enflasyon oranı (INF), hukukun üstünlüğü (RULE), teknoloji değişkeni (MCS) ve düzenleme kalitesi (REGUL) gibi faktörler bulunmaktadır.

Modelin oluşturulmasında, literatürden elde edilen teorik çerçeve, verilerin temin edilebilirliği ve modelin anlamlılık düzeyi dikkate alınmıştır. Ayrıca, değişkenlerin seçiminde,

ekonomik büyümeyi etkileyebileceği öngörülen faktörlere odaklanılmıştır. Bu çerçevede, model, ekonomik büyümenin sadece makroekonomik göstergelerle değil, aynı zamanda kurumsal faktörlerle de açıklanabileceği hipotezine dayanmaktadır.

Çalışmada kullanılan her iki model, ESB ülkelerinin ekonomik büyüme performansını belirleyen temel faktörleri anlamayı amaçlayan kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Bu modeller, 1996-2020 dönemini kapsayan ve panel veri yöntemiyle analiz edilen bir veri setine dayanmaktadır. Geliştirilen modeller, büyüme teorilerinin ampirik gerçekliklerini test etme konusunda önemli bir araç olarak kullanılmaktadır.

Çalışmada, DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmek amacıyla iki farklı model kullanılarak değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu modeller ve kullanılan değişkenler, literatür taramasında bahsedilen çok sayıda çalışmadan (özellikle, Hayat (2018), Abbes ve diğerleri (2014), Zekarias (2015), Saglam (2017), Özdemir (2020), Yiğiteli (2024)) yola çıkılarak oluşturulmaktadır:

1) $$LpGDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 LpGDP_{it-1} + \beta_2 LFDI_{it} + \beta_3 LGOV_{it} + \beta_4 LLIFE_{it} + \beta_5 LREGULE_{it} + \beta_6 LINF_{it} + \beta_7 LRULE_{it} + \beta_8 LTO_{it} + \mu_{it}$$

2) $$LpGDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 LpGDP_{it-1} + \beta_2 LFDI_{it} + \beta_3 LLABOR_{it} + \beta_4 LMCS_{it} + \beta_5 LCFCF_{it} + \beta_6 LINF_{it} + \mu_{it}$$

pGDP (Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla): Bağımlı değişken olarak kullanılan bu değişken, ekonomik büyümenin temel göstergelerinden biridir. Kişi başına düşen GSYİH, bir ülkenin ekonomik refahının ve yaşam standardının belirleyicisidir. Bu modelde, ekonomik büyümenin başlıca ölçütü olarak yer almakta ve diğer bağımsız değişkenlerin etkilerini görmek amacıyla kullanılmaktadır. Kişi başına düşen GSYİH'nın artışı, genellikle ekonomik kalkınma ve refah seviyesinin arttığını gösterir.

FDI (Doğrudan Yabancı Yatırım): Bir ekonomiye yapılan DYY, genellikle ekonomik büyümenin motorlarından biri olarak kabul edilir. Yabancı yatırımlar, sermaye, teknoloji ve iş gücü gibi kaynakları artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlar. FDI'nin büyüme üzerindeki etkisi, genellikle pozitif olarak değerlendirilir çünkü yabancı sermaye, üretim kapasitesini artırabilir ve yerel işletmelerin verimliliğini iyileştirebilir.

GOV (Hükümet Etkinliği): Bu değişken, bir hükümetin ekonomik politikaları uygulama ve yönetme kapasitesini ölçen bir göstergedir. Hükümetin etkinliği, kamu hizmetlerinin kalitesini ve devletin ekonomik alandaki rolünü doğrudan etkiler. Genellikle, daha etkin hükümetler, ekonomik büyümeyi destekleyen uygun politikalar geliştirebilir. Bu nedenle, GOV'nun ekonomik büyüme üzerinde genellikle pozitif bir etkisi olması beklenir.

LIFE (Doğumda Beklenen Yaşam Süresi): Beşeri sermaye göstergelerinden biri olan bu değişken, halk sağlığına yapılan yatırımların ve yaşam koşullarının bir ölçüsüdür. Uzun bir yaşam süresi, genellikle daha sağlıklı bir iş gücü ve dolayısıyla daha yüksek üretkenlik ile ilişkilendirilir. Bu nedenle, LIFE'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olması beklenir çünkü daha sağlıklı bir nüfus, daha verimli bir iş gücü oluşturur.

REGUL (Düzenleme Kalitesi): Ekonomik büyüme üzerinde kurumsal düzenlemelerin etkisi, literatürde tartışmalı bir konudur. Bazı çalışmalar, düzenlemelerin ekonomik büyümeyi engelleyebileceğini, çünkü aşırı bürokrasi ve karmaşık prosedürlerin iş yapmayı zorlaştırabileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, REGUL'ün ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olması, kurumsal yapıların verimsizliğinin ve gereksiz düzenlemelerin ekonomik büyümeyi engelleme potansiyelinden kaynaklanabilir.

INF (Enflasyon): Enflasyon, ekonomik büyüme üzerinde karmaşık bir etkiye sahip olabilir. Düşük ve istikrarlı enflasyon genellikle ekonomik büyümeyi desteklerken, yüksek enflasyon belirsizlik yaratabilir ve tüketim ile yatırımları olumsuz yönde etkileyebilir. INF değişkeninin genellikle büyüme üzerinde negatif bir etkisi olması beklenir, çünkü yüksek enflasyon ekonomik kararları zorlaştırabilir.

RULE (Hukukun Üstünlüğü): Hukukun üstünlüğü, bir ekonominin gelişmesi için kritik bir öneme sahiptir. İyi işleyen bir yargı sistemi ve hukukun üstünlüğü, yatırımcı güvenini artırabilir ve ekonomik faaliyetleri teşvik edebilir. Bu nedenle, RULE değişkeninin ekonomik büyüme üzerinde genellikle pozitif bir etkisi olması beklenir, çünkü güçlü bir hukuki altyapı, ekonomik faaliyetlerin daha güvenli ve verimli bir şekilde yapılmasına olanak tanır.

LABOR (İş gücü oranı): İş gücü oranını ifade eden bu değişken, bir ekonominin üretim kapasitesini belirleyen önemli bir faktördür. Artan iş gücü, daha fazla üretim ve tüketim anlamına gelir. Ayrıca, iş gücünün verimliliği de büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Beşeri sermaye

yatırımları, iş gücünün verimliliğini artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlar. Bu nedenle, LABOR değişkeninin büyüme üzerinde genellikle pozitif bir etkisi olması beklenir.

MCS (Mobil Hücresel Abonelik Sayısı): Teknoloji ve iletişim altyapısının göstergesi olan bu değişken, ekonomik büyüme için önemli bir rol oynar. Mobil telefon kullanımı, bilgiye erişimi artırır, ticaretin ve işletmelerin etkinliğini iyileştirir. MCS'nin büyüme üzerinde genellikle pozitif bir etkisi olması beklenir, çünkü dijitalleşme ve teknolojik gelişmeler, verimliliği artırabilir.

CFCF (Sabit Yatırım - Kamu ve Özel Sektör Yatırımları): Sabit sermaye oluşumu, bir ekonominin üretim kapasitesini artıran yatırımları ifade eder. Yüksek düzeyde sabit sermaye yatırımları, daha fazla üretim ve verimlilik anlamına gelir. Ancak, bazı durumlarda, bu değişkenin büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmayabilir. Bunun olası sebepleri arasında yatırımın kalitesiz olması, yanlış sektörlere yapılması veya ekonomik belirsizliklerin yatırımları sınırlaması yer alabilir. Bu durumda, CFCF değişkeninin büyüme üzerindeki etkisi anlamlı olmayabilir.

TO (Ticaret Açıklığı): Bu değişken, bir ekonominin dışa açıklık seviyesini gösterir. Dış ticaretin toplam ekonomik faaliyetteki payını ölçer ve ekonominin küresel ticaretle entegrasyonunu yansıtır. Dışa açıklık, genellikle ekonomik büyümeye katkıda bulunur çünkü ithalat ve ihracat, kaynakların daha verimli kullanılmasını ve yeni teknolojilerin adaptasyonunu sağlar. Bu nedenle, TO'nun büyüme üzerinde genellikle pozitif bir etkisi olması beklenir.

1.10. Veri Seti ve Değişkenler

ESB ülkelerinde ekonomik büyüme ile DYYs arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla kullanılan modelde, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (pGDP), mobil telefon abone sayısı (MCS), doğrudan yabancı yatırım (FDI), hukukun üstünlüğü (RULE), düzenleme kalitesi (REGUL), hükümet etkinliği (GOV), ticaret açıklığı (TO), sabit sermaye oluşumu (CFCF), yaşam beklentisi (LIFE), enflasyon (INF) ve iş gücü oranı (LABOR) gibi değişkenlerin yanı sıra bu değişkenlere dair açıklamalar ve verilerin elde edildiği kaynaklar Tablo 6'ta sunulmaktadır.

Tablo 6

Analizde Kullanılan Değişkenlere İlişkin Bilgiler

Değişken	Modeldeki kısaltması	Açıklama	Kapsadığı dönem	Kaynak
Kişi Başına Düşen GSYİH	pGDP	Cari fiyatlarla, ABD doları cinsinden	1996-2020	World Bank (WDI*)

Doğrudan Yabancı Yatırım	FDI	%GSYİH	1996-2020	World Bank (WDI)
Enflasyon	INF	GSYİH deflatörü	1996-2020	World Bank (WDI)
Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	LIFE	Yıl	1996-2020	World Bank (WDI)
Ticaret Açıklığı	TO	İhracat ve ithalat toplamının GSYİH'ya oranı	1996-2020	World Bank (WDI)
İş gücü Oranı	LABOR	İş gücünün çalışabilir yaştaki toplam nüfusa oranı	1996-2020	World Bank (WDI)
Mobil Hücresel Abonelik	MCS	Her 100 kişi başına abone sayısı	1996-2020	World Bank (WDI)
Sabit Sermaye Oluşumu	CFCF	%GSYİH	1996-2020	World Bank (WDI)
Hükümet Etkinliği	GOV	Her bir ölçüt, -2,5 ile +2,5 arasında bir puanla değerlendirilir; bu skalada -2,5 en düşük kalite düzeyini, +2,5 ise en yüksek kalite düzeyini ifade eder	1996-2002 (iki yılda bir) 2003-2020 (yıllık)	Worldwide Governance Indicators (WGI)
Hukukun Üstünlüğü	RULE			
Düzenleme kalitesi	REGUL			

*World Development Indicators

1.11. Analiz Sonuçları ve Bulgular

Çalışmada kullanılan modellere ilişkin sonuçlar bu kısımda ele alınacaktır. İlk olarak, DYY'nin (LFDI) ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, hükümet etkinliği (LGOV), doğumda yaşam beklentisi (LLIFE), düzenleme kalitesi (LREGUL), enflasyon (LINF), hukukun üstünlüğü (LRULE) ve ticaret açıklığı (LTO) gibi kontrol değişkenlerinin modele eklenmesiyle tahmin edilmektedir. Modelde, aynı zamanda, bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değerine (LpGDP (-1)) de yer verilmektedir. Bu, dinamik panel veri modellerinde sıkça başvurulan bir yöntemdir.

Çalışma kapsamındaki analizlerde, EVIEWS 10 ekonometrik paket programı kullanılmıştır. Analizde değişkenlerin logaritmik değerleri kullanılmakta olup, sonuçlar aşağıdaki tablolarda sunulmaktadır:

Tablo 7

Kao Eşbütünleşme Testi Sonuçları

ADF	t-istatistiği	Olasılık değeri (p)
	-5.407883	0.0000
Residual (Artık) varyans	0.026194	
HAC varyansı	0.036404	

Tablo 7'de, Kao Artık Eşbütünleşme testi sonuçları gösterilmektedir. Olasılık değerinin (p) 0.05'den küçük olması, eşbütünleşmenin varlığını doğrulamaktadır. Bu durum, seriler arasında bir eşbütünleşme olduğuna dair güçlü bir kanıt sunuyor.

Tablo 8

ADF Testi Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık değeri (p)
RESID (-1)	-0.273972	0.035791	-7.654827	0.0000
DRESID (-1)	0.215486	0.054524	3.952121	0.0001

Diğer tarafdan, ADF testi (Tablo 8), eşbütünleşme ilişkisinin varlığını doğrulamak için artıkların durağan olup olmadığını kontrol eder. RESID (-1) ve DRESID (-1) değişkenlerine ilişkin olasılık değerlerinin 0.05'den küçük olması, artıkların durağan olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, ADF testi sonuçları da eşbütünleşmeyi doğrulamaktadır.

Tablo 9

Birinci Modelin Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: **LpGDP**				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-değeri	Olasılık değeri (p)
LpGDP(-1)	0.911995	0.019427	46.94579	0.0000
LFDI	0.068869	0.013408	5.136519	0.0000
LGOV	0.103148	0.026593	3.878762	0.0001
LLIFE	3.952396	0.917855	4.306121	0.0000
LREGUL	-0.057980	0.016947	-3.421340	0.0007
LINF	0.053371	0.013893	3.841505	0.0002

LRULE	0.049252	0.022522	2.186848	0.0296
LTO	-0.105906	0.044154	-2.398583	0.0171
Sabit terim (C)	-15.71119	3.697715	-4.248892	0.0000
R-kare	0.968560	Bağımlı değişkenin ortalaması		7.641320
Düzeltilmiş R-kare	0.967618	Bağımlı değişkenin standart sapması		1.050963
Regresyonun standart hatası	0.189120	Artıkların kareler toplamı		9.549646
Durbin-Watson	0.989864	J istatistiği		2.009564
Araç sayısı	11	Olasılık değeri (J istatistiğinin)		0.366124
Gözlem sayısı		276		

Verilen sonuçlar (Tablo 9) modelin istatistiksel açıdan anlamlı, tutarlı ve uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Aşağıda, ilgili test sonuçları ve istatistiksel göstergeler ayrıntılı olarak değerlendirilmektedir:

- **R-Kare ve Düzeltilmiş R-Kare**

R-kare (0.968560): Bağımlı değişkendeki (LpGDP) değişimin %96.85'inin bağımsız değişkenler tarafından açıklandığını göstermektedir. Bu oldukça yüksek bir açıklama oranıdır ve modelin bağımlı değişken üzerindeki açıklayıcılığının güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Düzeltilmiş R-kare (0.967618): Bu değer, modele eklenen bağımsız değişkenlerin katkısını değerlendirerek düzenlenmiş bir açıklama oranı sunar. Değerin R-kare'ye çok yakın olması, modele dahil edilen bağımsız değişkenlerin gereksiz olmadığını ve modele anlamlı katkı sağladığını göstermektedir.

- **Durbin-Watson İstatistiği**

Durbin-Watson (0.989864): Bu istatistik, hata terimleri arasında otokorelasyon olup olmadığını test eder. Değer 2'ye yakın olmadığından, modelde düşük seviyede otokorelasyon bulunabileceğini düşündürmektedir. Ancak, bu tür bir sapmanın modelin genel anlamlılığını ve tutarlılığını önemli ölçüde etkilemediği söylenebilir. Yine de, otokorelasyon riskine karşı Arellano-Bond testi kullanılması uygun olacaktır.

- **Arellano-Bond Testi**

Arellano-Bond test sonuçları, modelin hata terimlerinde otokorelasyon olup olmadığını değerlendirmek açısından önemli bulgular sunmaktadır. Testin amacı, özellikle dinamik panel veri modellerinde otokorelasyonun modele etkilerini analiz ederek modelin tutarlılığını doğrulamaktır. Verilen sonuçlara göre, birinci dereceden otokorelasyon için m-istatistiği 1.192324 olarak hesaplanmıştır. Bu istatistik, hata terimlerinin bir önceki dönemle olan ilişkisinin zayıf olduğunu göstermektedir. Ancak dinamik panel veri modellerinde birinci dereceden otokorelasyon genellikle beklenir ve bu durum modelin tutarlılığını bozmaz.

Tablo 10

Birinci Model için Arellano-Bond Testi Sonuçları

Test derecesi	m istatistiği	rho	SE (rho)	Olasılık değeri (p)
AR(1)	1.192324	2.902791	2.434566	0.2331
AR(2)	1.344824	1.410838	1.049087	0.1787

İkinci dereceden otokorelasyon testi için hesaplanan m-istatistiği ise 1.344824'tür. Bu değer, hata terimlerinin iki dönem öncesiyle anlamlı bir ilişkisinin olmadığını işaret etmektedir. Arellano-Bond yöntemi için bu sonuç, modelin varsayımlarına uygun olduğunu ve tutarlılık kriterlerini sağladığını göstermektedir.

Hata terimlerinin otokorelasyon katsayısını ifade eden rho değerleri (AR(1) için 2.902791 ve AR(2) için 1.410838) oldukça düşük düzeydedir ve standart hatalar (SE) sırasıyla 2.434566 ve 1.049087 olarak hesaplanmıştır. Bu durum, hata terimleri arasında kayda değer bir bağımlılığın olmadığını ve modelin sonuçlarının güvenilir olduğunu göstermektedir.

Olasılık değerleri (p-değerleri) ise her iki test için anlamlılık seviyesinin üzerindedir. AR(1) için p-değeri 0.2331, AR(2) için ise 0.1787'dir. Bu değerler, modelin ciddi otokorelasyon sorunları taşımadığını ve özellikle AR(2) testinin sonucunun 0.05'in üzerinde olması, hata terimlerinde ikinci dereceden otokorelasyon bulunmadığını kanıtlamaktadır. Bu da Arellano-Bond yönteminin tutarlılık kriterlerini sağlaması açısından oldukça önemli bir bulgudur.

Sonuç olarak, Arellano-Bond testinden elde edilen tüm bulgular, modelin otokorelasyon sorunları taşımadığını, varsayımlarına uygun olduğunu ve genel anlamda tutarlı, güvenilir sonuçlar sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu, modelin analizde kullanılabilirliği açısından oldukça olumlu bir tablo sunmaktadır.

- **J İstatistiği ve Olasılık Değeri**

J İstatistiği (2.009564): Bu istatistik, kullanılan araç değişkenlerin geçerliliğini kontrol etmektedir. Modelin aşırı belirlenmiş olduğunu doğrular ve kullanılan araç değişkenlerin uygunluğunu test eder.

J İstatistiğinin p-değeri (0.366124): Bu p-değer, J istatistiğinin anlamlılığını gösterir. P-değerinin 0.05'ten büyük olması, modelde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu ve hata terimleriyle bağımsız değişkenler arasında herhangi bir ilişki olmadığını ortaya koymaktadır. Bu, modelin tutarlılığını destekleyen güçlü bir göstergedir.

- **Regresyonun Standart Hatası ve Artıkların Kareler Toplamı**

Regresyonun Standart Hatası (0.189120): Modelden elde edilen tahminlerin gerçek değerlerden ne kadar sapabileceğini ifade eder. Bu değerin düşük olması, tahminlerin yüksek doğruluk oranına sahip olduğunu göstermektedir.

Artıkların Kareler Toplamı (9.549646): Artıkların kareler toplamı küçük bir değer olup, modelin iyi bir uyuma sahip olduğunu desteklemektedir.

Bu doğrultuda, Eski Sovyetler Birliği ülkelerinde DYY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi belirlemek maksadıyla oluşturulan birinci modelin analiz sonuçları aşağıda sunulmaktadır:

LpGDP(-1) değişkeni, bağımlı değişkenin gecikmeli değeri olarak modelde yer almakta ve katsayısı 0.911995 olarak hesaplanmaktadır. Bu katsayının pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı (%1 düzeyinde) olması, ekonomik büyümenin kendi geçmiş değerlerinden güçlü bir şekilde etkilendiğini ve büyüme sürecinin süreklilik arz ettiğini göstermektedir. Bu bulgu, büyüme dinamiklerinin literatürde öne sürülen yol bağımlılığı (path dependency) teorisiyle uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır (Gigante, 2016).

LFDI (Doğrudan Yabancı Yatırım) değişkeninin katsayısı 0.068869 ve %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu sonuç, DYY'nin ekonomik büyümeyi desteklediğini göstermekte ve sermaye akımlarının büyüme üzerindeki olumlu etkisini vurgulayan teorik ve ampirik çalışmaları desteklemektedir.

LGOV (Hükümet Etkinliği) değişkeninin katsayısı 0.103148 olup %1 anlamlılık düzeyinde pozitif etki göstermektedir. Bu, hükümetin etkili politika uygulamalarının ve düzenlemelerinin

ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ortaya koymaktadır. Literatürde, kurumsal kalitenin ekonomik performansı artırdığı yönündeki bulgularla bu sonuç örtüşmektedir.

LLIFE (Doğumda Beklenen Yaşam Süresi) değişkeni, katsayısı 3.952396 ile pozitif ve %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Beşeri sermaye göstergesi olarak değerlendirilen bu değişken, sağlık ve yaşam standartlarının iyileştirilmesinin büyümeye katkısını açıkça ortaya koymaktadır. Bu bulgu, beşeri sermayenin verimlilik artışı üzerindeki olumlu etkisine vurgu yapan teorik ve ampirik çalışmalarla uyum göstermektedir.

LREGUL (Düzenleme kalitesi) değişkeni, -0.057980 katsayısı ile beklenmedik şekilde negatif bir etki göstermekte ve bu etki %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu durum, düzenleme kalitesinin bazı durumlarda büyümeyi kısıtlayıcı etkiler yaratabileceğini veya düzenlemelerin katı uygulamalarının özel sektör faaliyetlerini sınırlayabileceğini düşündürmektedir. Bu, literatürdeki bir çok çalışmanın sonucuyla farklılık gösterse de, Yamak (2015) tarafından yapılan araştırmanın bulgularıyla örtüşmektedir.

LINF (Enflasyon) değişkeni, katsayısı 0.053371 ile pozitif bir etki göstermektedir ve bu etki %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu sonuç, enflasyonun belirli seviyelerde ekonomik aktiviteyi teşvik edici etkilerinin olabileceği hipoteziyle açıklanabilir.

LRULE (Hukukun Üstünlüğü) değişkeni, katsayısı 0.049252 ile pozitif ve %5 düzeyinde anlamlıdır. Bu bulgu, hukuk kurallarına bağlılığın ve güçlü bir hukuki altyapının büyümeyi desteklediğini ortaya koymaktadır. Hukukun üstünlüğünün ekonomik istikrar ve yatırım ortamı üzerinde olumlu etkiler yarattığı söylenebilir.

LTO (Ticaret açıklığı) değişkeni ise -0.105906 katsayısı ile beklenilenin aksine negatif bir etki göstermektedir ve bu etki %5 düzeyinde anlamlıdır. Bu sonuç, ticari açıklığın büyümeyi teşvik edeceği yönündeki genel teoriyle çelişmekte ancak bazı çalışmaların (Harrison (1996), Yamak (2015)) özellikle dış ticaretin rekabet baskısı ve yapısal uyumsuzluklar yaratabileceği yönündeki bulgularıyla örtüşmektedir.

Çalışmada kullanılan ikinci modelde, DYY'nin (LFDI) ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, iş gücü oranı (LLABOR), mobil hücresel abonelikler (LMCS) ve sabit sermaye oluşumu (LCFC) gibi kontrol değişkenleri kullanılarak ortaya konulmuştur. Bu modelde de yine enflasyon (LINF) ve bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değerine yer verilmiştir. Enflasyon

değişkeninin her iki modelde ele alınmasının nedeni, literatürde onun ekonomik büyümeyi hem teşvik ettiği, hem de negatif etkilediği yönünde bulguların olmasıdır. Çalışmada, bu ilişkinin daha iyi belirlenebilmesi adına her iki modelde enflasyon, kontrol değişkeni olarak yer almaktadır.

İkinci modele ilişkin souçlar ve bu sonuçların değerlendirilmesi şu şekildedir:

Tablo 11

İkinci Modelin Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: LpGDP				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-değeri	Olasılık değeri (p)
LpGDP(-1)	0.914535	0.014906	61.35151	0.0000
LFDI	0.039940	0.011012	3.626758	0.0003
LLABOR	0.110245	0.064022	1.721997	0.0862
LMCS	0.034267	0.006503	5.269193	0.0000
LCFCF	0.011547	0.033257	0.347202	0.7287
LINF	0.033949	0.009365	3.625196	0.0003
Sabit terim (C)	-0.010155	0.267822	-0.037917	0.9698

R-kare	0.977491	Bağımlı değişkenin ortalaması	7.641320
Düzeltilmiş R-kare	0.976989	Bağımlı değişkenin standart sapması	1.050963
Regresyonun standart hatası	0.159426	Artıkların kareler toplamı	6.837094
Durbin-Watson	1.272987	J istatistiği	6.374721
Araç sayısı	11	Olasılık değeri (J istatistiğinin)	0.172857
Gözlem sayısı		276	

R-kare (%97.7) ve düzeltilmiş R-kare (%97.6) değerleri, modelin değişkenler arasındaki ilişkiyi oldukça yüksek bir doğrulukla açıkladığını göstermektedir. Durbin-Watson istatistiği (1.27), modelde otokorelasyon riski açısından sınırda bir değere işaret ederken, J-istatistiği ve onun p-değeri (0.1729), modelin geçerliliği ve araç değişkenlerinin uygunluğu açısından anlamlı sonuçlar vermektedir.

Tablo 12

İkinci Model İçin Arellano-Bond Testi Sonuçları

Test derecesi	m istatistiği	rho	SE (rho)	Olasılık değeri (p)

AR(1)	0.057052	0.048831	0.855892	0.9545
AR(2)	-1.511495	-0.604712	0.400075	0.1307

Bu bulgular (Tablo 12), kullanılan araç değişkenlerin uygun olduğunu ve modelin otokorelasyondan kaynaklanabilecek bir yanlılığa maruz kalmadığını göstermektedir. Durbin-Watson istatistiği otokorelasyon riski olabileceğini gösterse de, Arellano-Bond test sonuçlarına göre model, güvenilir tahminler üretmektedir ve dinamik panel veri analizine uygun bir yapıya sahiptir.

Değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine bakıldığında, gecikmeli LpGDP değişkeninin katsayısı (0.914535) oldukça yüksek ve %1 anlamlılık düzeyindedir, bu da, birinci modelin sonuçlarında olduğu gibi, ekonomik büyümenin geçmiş büyüme oranlarından güçlü bir şekilde etkilendiğini gösterir.

LFDI (Doğrudan Yabancı Yatırım) değişkeni, 0.039940 katsayısıyla büyüme üzerinde pozitif ve %1 düzeyinde anlamlı bir etki göstermektedir. DYY'de meydana gelen %1'lik bir artış, ekonomik büyümenin %0.039 oranında artmasına olanak sağlıyor. Bu durum, DYY'nin ekonomik büyümeyi desteklediğini ortaya koymaktadır.

İş gücü değişkeni (LLABOR) pozitif bir katsayıya (0.110245) sahiptir ve %10 düzeyinde bir anlamlılık göstermektedir, bu sonuç, iş gücünün büyümeyi teşvik ettiğini ortaya koymaktadır

Mobil abone oranı (LMCS), 0.034267 katsayısıyla %1 düzeyinde anlamlıdır ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin büyümeye pozitif katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Sabit sermaye oluşumu (LCFCF) ise pozitif bir katsayıya sahip olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu durum, ESB ülkelerinde sermaye yatırımlarının etkinliğinin düşük olduğunu göstermektedir. Bu, yatırımların yeterli altyapı, teknoloji ve üretkenlik artırıcı alanlara yönlendirilmemesiyle açıklanabilir. Ayrıca, kurumsal eksiklikler ve ekonomik belirsizlikler, yapılan yatırımların büyümeye dönüşmesini engellemektedir. Dolayısıyla, sermaye birikiminin büyümeye katkısı, mevcut yapısal sorunlar ve uzun vadeli büyümeyi destekleyen reformların yetersizliği nedeniyle sınırlı kalmaktadır.

Enflasyon (LINF), 0.033949 katsayısıyla pozitif ve %1 düzeyinde anlamlıdır, bu da makul düzeydeki enflasyonun ekonomik aktiviteyi canlandırıcı etkiler yaratabileceğini göstermektedir. Bu sonuç, birinci modelin sonuçlarıyla uyum sağlamaktadır.

SONUÇ

Eski Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını kazanan ülkeler, ekonomilerinde köklü dönüşümlere gitmiş, bu süreçte liberalleşme, özelleştirme ve ekonomik entegrasyon gibi önemli adımlar atılmıştır. Bu ülkelerdeki ekonomik büyüme ve gelişme, büyük ölçüde dış ticaret, DYY ve kurumların etkinliğiyle şekillenmiştir. Ekonomik büyüme, üretim kapasitesinin artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesi açısından önemli bir hedef olmuştur. Bu büyümenin, hem iç faktörlerle hem de dış faktörlerle, özellikle de yabancı yatırımlar ve ekonomik politikalarla desteklendiği gözlemlenmektedir.

Teorik çerçevede, ekonomik büyüme genellikle dışsal ve içsel faktörlerin birleşimiyle açıklanır. DYY, özellikle gelişmekte olan ekonomilerde, teknolojik ilerleme, sermaye akışı ve iş gücü verimliliği gibi unsurlar üzerinden büyümeyi destekleyen önemli bir faktördür. Bu bağlamda, dış yatırımların etkinliği yalnızca doğrudan ekonomik katkılarıyla değil, aynı zamanda yerel ekonomilerdeki verimlilik artışı, istihdam olanakları ve altyapı gelişimi gibi dolaylı etkilerle de ölçülmektedir. Ancak, DYY'nin etkisi yalnızca sermaye transferiyle sınırlı kalmaz; bu yatırımların kalitesi, hedef sektörleri ve kurumsal altyapının etkinliği de büyüme üzerinde belirleyici rol oynar.

Bunlarla birlikte, liberalleşme süreçlerinin ekonomik büyümeyi hızlandırmakta olumlu bir etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Ancak bu süreç, aynı zamanda kurumsal yapının güçlendirilmesini ve düzenleyici politikaların etkinliğini gerektirmektedir. Özellikle yönetim kalitesi, devlet politikalarının etkinliği, hukuk sistemi gibi kurumsal faktörler, DYY'nin ekonomik büyümeye katkısını belirleyen önemli unsurlar arasında yer alır. Bu unsurların etkinliği, büyüme üzerinde doğrudan etkiler yaratmakla birlikte, ekonomik istikrarı ve rekabet gücünü de artırmaktadır.

Ampirik analizler, bu teorik çerçevenin yerinde olduğunu doğrulamaktadır. Eski Sovyetler Birliği ülkeleri üzerinde yapılan panel veri analizleri, DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelerken, kurumsal faktörlerin de bu ilişkiyi şekillendiren önemli unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle DYY'nin ekonomik büyümeye olan etkisi, ticaret açıklığı, iş gücü verimliliği ve hükümet politikalarıyla bağlantılıdır. Bu bulgular, liberalleşmenin ve dışa açılmanın, büyümeyi artıran etkilerinin yanı sıra, kurumsal yapının güçlendirilmesinin de bir o kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada yapılan ekonometrik analizlerde, panel veri modeli çerçevesinde, genelleştirilmiş momentler yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem özellikle dinamik panel modellerinde tercih edilen bir ekonometrik araçtır. Aynı zamanda, seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini belirlemek amacıyla Kao artık eşbütünleşme testine de başvurulmaktadır. Kao testi sonuçlarına göre, değişkenler arasında eşbütünleşme tespit edilmektedir. Bulgularda, DYY'nin ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. DYY'nin %1 artması durumunda, ekonomik büyümede %0.068 (ikinci modelde bu oran %0.039) kadar bir yükseliş sağlanıyor. Modele eklenen kontrol değişkenlerinin de büyümeyi büyük oranda pozitif yönde ve anlamlı istatistiksel değerlerle etkilediği gözlemlenmektedir. İş gücü oranı, enflasyon, beşeri sermaye (doğumda yaşam beklentisi), teknolojik gelişme (mobil hücresel abonelik), hukukun üstünlüğü, hükümet etkinliği gibi değişkenlerin etkisi bahsedilen şekildedir. Düzenleme kalitesi ve ticari açıklık değişkenlerinin büyüme üzerindeki etkisi ise istatistiksel olarak anlamlı, ama negatif yöndedir. Literatürde aynı sonuçlara ulaşan bazı çalışmalar mevcuttur (Harrison (1996), Yamak (2015)). Diğer taraftan, sabit sermaye oluşumu ile büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

ESB ülkeleri, DYY hacmi bakımından genellikle farklılıklar gösterseler de, 2002-2012 dönemi bu ülkelerin çoğu için DYY oranları olumlu düzeyde gerçekleşmiştir (Belarus ve Özbekistan hariç). Ancak sonraki yıllarda, özellikle 2020 yılına gelindiğinde ciddi bir azalma yaşandığı görülmektedir. Rusya, Ukrayna ve Ermenistan gibi ülkelerde 2020 yılında DYY'nin GSYİH'daki oranı %1'in altına düşmüş, Kırgızistan'da ise eksi değere kadar gerilemiştir. Bu ülkelerde DYY hacminin yeniden mâkul seviyelere yükselmesi için, yatırım ortamının iyileştirilmesi, bu doğrultuda yönetişim ve diğer önemli göstergelerin olumlu değerlere ulaştırılması büyük önem arz etmektedir. Ancak aynı zamanda siyasi istikrarın sağlanması da oldukça önemlidir. Özellikle, Rusya ve Ukrayna bu konuda ciddi zorluklarla karşı karşıyadır. Diğer taraftan, ESB ülkeleri içinde DYY açısından son dönem için nispeten iyi konumda olan Gürcistan, yönetişim göstergeleri ve bu doğrultuda da yatırım ortamının sağlamlaştırılması bakımından dikkat çekmektedir. Kazakistan ve Türkmenistan ise doğal kaynak potansiyellerini kullanarak 2020 yılında diğer çoğu ESB ülkesinden daha iyi DYY oranları yakalamaktadır. Ancak, Azerbaycan, Özbekistan, Tacikistan, Belarus ve Moldova gibi ülkeler son dönemde düşük DYY hacmine sahiptir. Bu oranların iyileştirilmesi için dış yatırımcıların güveni kazanılmalı, yatırımcı dostu politikalar uygulanmalıdır. Aynı zamanda her bir ülke kendi potansiyeli doğrultusunda daha

sürdürülebilir sektörlere yatırım yapılması konusunda gereken desteği sağlamakla birlikte, yatırımcıların özgürlüğünü de dikkate almalıdır.

Sonuç olarak, ekonomik büyüme ve DYY arasındaki ilişki, sadece sermaye akışına dayanmaz; aynı zamanda kurumsal faktörlerin etkinliği ve ekonomik politikalardaki değişimle şekillenir. Eski Sovyetler Birliği ülkelerindeki büyüme süreci, dış yatırımların yanında, kurumsal reformların ve politikaların da önemini vurgulamaktadır. Bu ülkelerdeki ekonomik büyüme, yabancı yatırımların çekilmesi ve yerel kurumların güçlendirilmesiyle desteklenmiş ve gelecekte de bu unsurların birleşimi, büyüme performansını belirleyecektir. Bu doğrultuda, ESB ülkelerinde yönetişim kalitesinin yükseltilmesi, teknoloji ve altyapının daha da geliştirilmesi ve bunların bir sonucu olarak yabancı yatırımlar için sağlıklı bir ortamın oluşturulması, ekonomik büyümeyi de teşvik edecektir.

KAYNAKÇA

Abbes, S. M., Mostéfa, B., Seghir, G. M., Zakarya, G. Y. (2014). Causal Interactions between FDI and Economic Growth: Evidence from Dynamic Panel Co-Integration. *Procedia Economics and Finance, 23*, 276-290.

Ahmed, F., Ali, I., Kousar, S., Ahmed, S. (2022). The Environmental Impact of Industrialization and Foreign Direct Investment: Empirical Evidence from Asia-pacific Region. *Environmental Science and Pollution Research, 29*(20), 29778-29792.

Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., Sayek, S. (2004). FDI And Economic Growth: The Role Of Local Financial Markets. *Journal of International Economics, 64*, 89-112.

Alola, A., Alola, U. (2018). Agricultural Land Usage and Tourism Impact on Renewable Energy Consumption Among Coastline Mediterranean Countries. *Energy & Environment, 29*(8), 1438-1454.

Amin, A., Anwar, S., Liu, X. (2020). Outward Foreign Direct Investment and Economic Growth In Romania: Evidence From Non-linear ARDL Approach. *International Journal of Finance & Economics, 27*(4), 665-677.

Angelopoulou, A., Liargovas, P. (2014). Foreign Direct Investment and Growth : EU, EMU and Transition Economies. *Journal of Economic Integration, 29*(3), 470-495.

Arellano, M. and Bond, S. (1991). Some Tests Of Specification For Panel Data: Monte Carlo Evidence And An Application To Employment Equations. *The Review of Economic Studies, 58*(2), 277-297.

Aslanov. H. (2009). *Bağımsız Devletler Topluluğu Üyesi Devletlerin Topluluğa Farklı Yaklaşımlarının Karşılaştırılması*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Asteriou, D., Pilbeam, K., Pratiwi, C. (2020). Public Debt and Economic Growth: Panel Data Evidence for Asian Countries. *Journal of Economics and Finance, 45*(2), 270-287.

Atique, Z., Ahmad. M. H., Azhar, U. (2004). The Impact of FDI on Economic Growth under Foreign Trade Regimes: A Case Study of Pakistan. *The Pakistan Development Review, 43*(4), 707-718.

Aytekin. G. K. (2019). Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Belirleyicileri Ve Ekonomik Etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(15), 255-278.

Azman-Saini, W.N.W., Law, S. H., Ahmad, A. H. (2010). FDI And Economic Growth: New Evidence On The Role Of Financial Markets. *Economics Letters,* 107, 211–213.

Balasubramanyam, V. N., Salisu, M. and Sapsford, D. (1996). Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries. *The Economic Journal,* 106, 92-105.

Baltagi. B. H., Kao. C. (2000). Nonstationary Panels, Cointegration In Panels And Dynamic Panels: A Survey. http://tyigit.bilkent.edu.tr/gradmetr/survey.pdf

Benesova, I., Smutka. L. (2016). The post-soviet countries – development and structure of economy: Is there any potential for future regional integration? 19th International Conference Enterprise and Competitive Environment 2016, ECE 2016, 10–11 March 2016, Brno, Czech Republic Czech University of Life Sciences in Prague, Kamýcká 129. Prague 6 – Suchdol, 165 21.

Bildirici, M. (2014). Relationship Between Biomass Energy and Economic Growth in Transition Countries: Panel ARDL Approach. *GCB Bioenergy, 6*(6), 717-726.

Bildirici, M. (2017). Co2 emissions and Militarization in G7 Countries: Panel Cointegration and Trivariate Causality Approaches. *Envir. Dev. Econ., 6*(22), 771-791.

Blomstrom, M. ve Kokko, A., (2003). The Economics of Foreign Direct Investment Incentives, *NBER Working Paper Series,* No. 9489.

Bulut, R. (2021). Problems Of Inflation, Unemployment and Income Distribution in The Transition of Eastern Bloc Countries to Market Economy: Examples from Selected Regional Countries. *Mehmet Akif Ersoy University, Journal of Economics and Administrative Sciences Faculty, 8*(2), 1020-1035.

Campos, N., Kinoshita, Y. (2002). Foreign Direct Investment As Technology Transferred: Some Panel Evidence From the Transition Economies. *Manchester School, 3*(70), 398-419.

Chakraborty, C., Nunnenkamp, P. (2008). Economic Reforms, FDI, and Economic Growth in India: A Sector Level Analysis. *World Development* Vol. 36, No. 7, pp. 1192-1212.

Cicea, C., Marinescu, C. (2020). Bibliometric Analysis Of Foreign Direct Investment and Economic Growth Relationship. *A Research Agenda. Journal of Business Economics and Management, 2*(22), 445-466.

Cooper, J. (1998). The military expenditure of the USSR and the Russian Federation, 1987–97. In SIPRI Yearbook 1998: Armaments, disarmament and international security (Appendix 6D, pp. 243-259). New York: Oxford University Press.

Demirbugan. A. (2005). Doğu Avrupa Ve Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinin Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Temel Eğilimler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi* (C.VII S.2, 2005).

Dkhili, H., Dhiab, L. (2018). The Relationship Between Economic Freedom and FDI Versus Economic Growth: Evidence From The Gcc Countries. *Journal of Risk and Financial Management, 11*(4), 81.

Easterly, W., Fischer. S. (1994). The Soviet Economic Decline: Historical and Republican Data. Working paper No. 4735. National Bureau of Economic Research.

Fetahi-Vehapi. M., Sadiku, L., Petkovski, M. (2015). Empirical Analysis of the Effects of Trade Openness on Economic Growth: An Evidence for South East European Countries. *Procedia Economics and Finance,* 19, 17-26.

Fikirli, Ö., Çetin. A. K. (2017). İktisadi Doktrinde Schumpeteryan Yaratıcı Yıkımdan Yaratıcı Birikime. *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi, 6*(1), 27-64.

Fischer. S. (1992). Russia and the Soviet Union Then and Now. University of Chicago Press, Volume ISBN: 0-226-05660-0. https://www.nber.org/system/files/chapters/c6021/c6021.pdf,

Gaidar, Y. (2007). Collapse of an empire: Lessons for modern Russia. Brookings Institution Press.

Görgen, İ. (2021). Rusya'da Stalinizm'in Doğuşu. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries, 10*(2), 225-248.

Groot. M. (2020). The Soviet Union, CMEA, and the Energy Crisis of the 1970s. *Journal of Cold War Studies, 22*(4), 4-30.

Gülmez, A. (2015). Türkiye'de Dış Finansman Kaynakları Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11*(2), 139-152.

Harrison, A. (1996). Openness and Growth: A Time Series, Cross-Country Analysis for Developing Countries. *Journal of Development Economics,* Vol. 48.

Harrison, M. (2017). The Soviet Economy, 1917-1991: Its Life and Afterlife. *The Independent Review, 22*(2), 199-206.

Hasbi, D. T. (2022). *Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Ve Portföy Yatırımlarının Ekonomik Etkileri: Seçilmiş Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Analiz*. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Hayat, A. (2018). FDI And Economic Growth: The Role Of Natural Resources? *Journal of Economic Studies, 45*(2), 283-295.

Hlavacek, P., Bal-Domanska, B. (2016). Impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth in Central and Eastern European Countries. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 2016, 27*(3), 294-303.

Hudaynazarov. B. (2003). *Sovyetler Birliği'nin Dağılma Süreci (N. Kruşçev ve M. S. Gorbaçov Dönemleri)*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ijirshar, V., Anjande, G., Fefa, J., Mile, B. (2020). The Growth-differential Effects Of Domestic Investment and Foreign Direct Investment In Africa. *CBN-JAS, 10*(2), 139-167.

Iqbal, S., Bilal, A., Nurunnabi, M., Iqbal, W., Alfakhri, Y., Iqbal, N. (2020). It Is Time To Control the Worst: Testing Covid-19 Outbreak, Energy Consumption And Co2 Emission. *Environmental Science Pollution Research, 28*(15), 1-13.

İnal, V. (2013). *Büyüme Teorisinin Gelişimi Ve Türkiye'nin Büyüme Sorunları*. İstanbul: Efil Yayınevi.

Le, T., Nguyen, V., Oh, J. (2022). Foreign Direct Investment, Environmental Pollution and Economic Growth—an Insight From Non-linear ARDL Co-integration Approach. *Sustainability, 14*(13), 81-46.

Li, X., Liu, X. (2004). Foreign Direct Investment and Economic Growth: An Increasingly Endogenous Relationship. *World Development, 33*(3), 393-407.

Manakhmyet, G. (2014). *Orta Asya Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Ampirik Bir Analiz*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Mohamed, M., Pingfeng, L., Nie, G. (2021). Are Technological Innovation and Foreign Direct Investment A Way To Boost Economic Growth? An Egyptian Case Study Using The Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Model. *Sustainability, 13*(6), 32-65.

Mun, H. W. Lin, T. K., Man, Y. K. (2008). FDI and Economic Growth Relationship: An Empirical Study on Malaysia. *International Business Research, 1*(2), 11-18.

Nam. T. H. (2006). New Tests for Cointegration in Heterogeneous Panels. Dıscussıon Papers In Economıcs. *Working Paper* No. 06-09.

Nath, H. K. (2009). Trade, Foreign Direct Investment and Growth: Evidence from Transition Economies. *Comparative Economic Studies,* 51, 20-50.

Ndambendia, H., Njoupouognigni, M. (2010). Foreign Aid, Foreign Direct Investment and Economic Growth In Sub-saharan Africa: Evidence From Pooled Mean Group Estimator (PMG). *International Journal of Economics and Finance*, *2*(3), 39-45.

Özaslan, A. (2023). Sürdürülebilir Kalkınma Yolunda Yeşil Büyüme Stratejilerinin Kentlere Yansıması. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi, 5*(1), 98-113.

Özdemir, Ö. (2020). *Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyümeye Etkisi: Geçiş Ekonomileri Üzerine Ampirik Bir Analiz*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Özer, M. A. (2006). Yönetişim Üzerine Notlar. *Sayıştay Dergisi,* 63, 59-89.

Parasız, İ. (2008). *Ekonomik Büyüme Teorileri*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

Pegkas, P. (2015). The Impact Of FDI On Economic Growth In Eurozone Countries. *The Journal of Economic Asymmetries,* 12, 124-132.

Petr, H., Beata, B (2016). Impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth in Central and Eastern European Countries. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 27*(3), 294-303.

Popov, Vladimir (2009). Lessons From The Transition Economies: Putting The Success Stories Of The Postcommunist World Into A Broader Perspective, WIDER Research Paper, No. 2009/15, ISBN 978-92-9230-184-2, The United Nations University World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER), Helsinki.

Purtaş. F. (2004). *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu.* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Qamruzzaman, M., Wei, J. (2019). Financial Innovation and Financial Inclusion Nexus in South Asian Countries: Evidence from Symmetric and Asymmetric Panel Investigation. *International Journal of Financial Studies, 7*(4), 1-27.

Repucci, S., & Slipowitz, A. (2022). Freedom In The World 2022: The Global Expansion Of The Authoritarian Rule. Washington, DC: Freedom House.

Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems. *Journal Of Political Economy, 98*(5), 71-102.

S. Zhukov. S., Reznikova. O. (2008). Economic Integration In Post-Soviet Space. *Russian Social Science Review, 49*(4), 80-92.

Saglam, Y. (2017). FDI and Economic Growth In European Transition Economies: Panel Data Analysis. *Journal of Yasar University,* 12/46, 123-135.

Sasongko, B. (2022). Economic Growth In the Stability Of The Nation With Taxes And The Important Role Of Foreign Direct Investment. *Tamansiswa Management Journal Internattional, 4*(1), 27-34.

Saygın, E. (2017). *Ortadoğu'da Kalkınmanın Finansmanı: Doğrudan Yabancı Yatırımlar Ve Kurumlar*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Silva, P., Cerqueira, P., Ogbe, W. (2018). Determinants Of Renewable Energy Growth in Sub-saharan Africa: Evidence from Panel ARDL. *Energy,* 156, 45-54.

Soylu, Ö. (2019). Do Foreign Direct Investment and Savings Promote Economic Growth In Poland?. *Economics and Business Review, 19*(4), 3-22.

Su, D., Nguyen, P., Schinckus, C. (2019). Impact Of Foreign Direct Investment, Trade Openness and Economic Institutions On Growth In Emerging Countries: The Case Of Vietnam. *Journal of International Studies, 3*(12), 243-264.

Svejnar, J. (2002). Transition Economies: Performance and Challenges. *Journal of Economic Perspectives, 16*(1), 3-28.

Şanlı. B. (2008). Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 22*(1), 14-30.

Tatoğlu, F. Y. (2013). Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı. İstanbul: Beta Basım.

The Economy of the USSR: a study undertaken in response to a request by the Houston Summit: summary and recommendations/International Monetary Fund, International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank; Organisation for Economic Co-operation and Development; and European Bank for Reconstruction and Development, 1990. https://documents1.worldbank.org/curated/zh/187491468769887526/pdf/multi-page.pdf

Tokunaga, M., Iwasaki, I. (2017). The Determinants Of Foreign Direct Investment In Transition Economies: a Meta-analysis. *The World Economy, 40*(12), 1-61.

Tsaurai, K. (2023). Foreign Direct Investment-growth Nexus In BRICS: How Relevant Are the Absorption Capacities? *Scientific Annals of Economics and Business, 70*(1), 41-55.

Wang. M. (2009). Manufacturing FDI And Economic Growth: Evidence From Asian Economies. *Applied Economics, 41*(8), 991-1002.

Yamak, T. (2015). *Kurumsal Kalite Ve Ekonomik Büyüme: Körfez Ülkeleri İçin Bir Uygulama*. Marmara Üniversitesi Orta Doğu Ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi.

Yang, X., Shafiq, M. (2020). The Impact Of Foreign Direct Investment, Capital Formation, Inflation, Money Supply and Trade Openness On Economic Growth Of Asian Countries. *iRASD Journal of Economics, 2*(1), 25-34.

Yiğiteli, G. N. (2024). Teknoloji ve İşsizlik: Sistem GMM Tahminlerinden Ampirik Kanıtlar. *Fiscaoeconomia, 8*(3), 1366-1391

Yucel, E. G. (2014). FDI and Economic Growth: The Case of Baltic Countries. *Research in World Economy, 5*(2), 115-134.

Zain, M. (2019). Impact Of Foreign Direct Investment On Economic Growth Of Pakistan. *Gyancity Journal of Electronics and Computer Science, 4*(2), 1-12.

Zehir, M., Zehir, S. and Başar, D. (2022). Coopetition As A Strategic Enabler Of Innovation In Transition Economies. *OPUS– Journal of Society Research, 19*(45), 19-34.

Zekarias, S. M. (2015). The Impact of Foreign Direct Investment (FDI) on Economic Growth in Eastern Africa: Evidence from Panel Data Analysis. *Applied Economics and Finance, 3*(1), 146-161.

İnternet Kaynakları:

EBRD. https://www.ebrd.com/downloads/research/economics/macrodata/sci.xls

EBRD. https://www.ebrd.com/home

National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/

Our World In Data. https://ourworldindata.org/grapher/gdp-maddison-project-database

UNCTAD. https://unctad.org/topic/investment/world-investment-report

World Bank, Popular Indicators. https://databank.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators

World Bank, World Development Indicators. https://databank.worldbank.org/metadataglossary/world-development-indicators/series/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS

World Bank, Worldwide Governance Indicators. https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators